

Василь Ботушанський

У СУВОРИХ ОБІЙМАХ МАТІНКИ-ПРИРОДИ

(Стихійні лиха та їхній вплив на соціально-економічне становище
буковинського селянства у ХІХ – на початку ХХ ст.)

Чернівці
2019

УДК: 94(477.85):[316.344.25:63 – 051:504.4] “18/1914”
Б86

*Друкується за рішенням вченої ради факультету історії,
політології та міжнародних відносин Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол N7 від 27 грудня 2018 р.)*

Рецензенти: **О.В. Добржанський** – доктор історичних наук, професор,
М.Ф. Юрій – доктор історичних наук, професор.

Ботушанський В.М.

Б86 У суворих обіймах матінки-природи (Стихійні лиха та їхній вплив на соціально-економічне становище буковинського селянства у ХІХ – на початку ХХ ст.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. – 108 с.

У пропонованій публікації йдеться про різні стихійні лиха та їхній негативний вплив на стан сільського господарства і соціально-економічне становище буковинського селянства у ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлюються ті заходи, які вживалися сільськими громадами, крайовою і центральною владою, страховими компаніями, щоб надати допомогу тим, хто зазнав шкоди від цих стихійних лих, причини ненадання такої допомоги.

УДК: 94(477.85):[316.344.25:63 – 051:504.4] “18/1914”

Botushanskyi V.M.

Б86 In Harsh Embraces of Mother Nature (Natural Disasters and Their Impact on the Socio-Economic Situation of the Bukovynian Peasants in the 19th – Early 20th Centuries). – Chernivtsi: Chernivtsi National University, 2019. – 108 p.

The proposed publication deals with various natural disasters and their negative impact on the state of agriculture and the socio-economic situation of the Bukovyna peasantry in the nineteenth and early twentieth centuries. The author highlighted the measures taken by rural communities, regional and central authorities, insurance companies to help those who had suffered damage due to natural disasters, as well as the reasons for not providing such aid.

УДК: 94(477.85):[316.344.25:63 – 051:504.4] “18/1914”

© Ботушанський В.М., 2019

© Чернівецький нац. ун-т, 2019

Зміст

Передмова.....	4
Посухи.....	7
Повені.....	27
Регулювання рік.....	42
Градобої.....	53
Пожежі.....	60
Замерзання, проблема опалення.....	68
Негативний вплив специфічних стихійних лих (шкідники, хвороби) у сільськогосподарському виробництві.....	76
Страхування майна від стихійних лих.....	88

Передмова

У наш час постійних змін, перетворень у різних кінцях світу безперервним потоком поступає інформація глобального чи регіонального характеру про різні новини, успіхи чи, можливо, і якісь невдачі, які відбуваються у людському суспільстві, яке динамічно живе, розвивається.

Але все помітнішою стає також інформація іншого гатунку – про прояви у світі, у тій чи іншій країні, регіоні грізних стихійних сил природи. Незважаючи на визначні успіхи людини у розвитку економіки, науки і техніки ці стихійні лиха завдають людям чималої шкоди, яка обчислюється мільйонами. Серед них: цунамі, повені, посухи, градобої, пожежі, буревії, удари блискавок, землетруси, виверження вулканів, провалля у земній корі та ін.

А скільки розмов про зміну клімату, про глобальне потепління, парниковий ефект, озонову діру, танення льодовиків, про циклони і антициклони та ін. Для людей старшого віку буває, що клімат, погода взагалі є основним предметом розмов. І у своїх «наукових» пізнаннях інколи доходять до того, що раніше таких катаклізмів не було, та й взагалі колись вода була «мокріша» і трава «зеленіша». А ще колись і нирки і печінка, і серце були здоровіші. Останнє – свята правда, ці органи справді були здоровіші, колись, кому зараз за 80-90.

Отже, тема клімату, погоди і зв'язаних з ними стихійних лих, їхнього негативного впливу на життя людей у різний період була і залишається актуальною. Про цей негативний вплив стихійних лих на стан економіки, особливо сільського господарства Буковини, на соціально-економічне становище селянства краю знали дослідники і австрійського періоду, і румунського, і радянського та вже і українського. Хтось з них говорив про це більше, хтось менше, хтось взагалі не згадував, бо, мовляв, що там згадувати про «торішній сніг». Хіба що відомий «універсальний», буковинський історик Раймунд Фрідріх Кайндль»¹. Він у своїх працях з історії Буковини,

Чернівців, окремих сіл, з історії гуцулів тощо не раз згадував про клімат, погоду, посухи, повені, пожежі, градобої, землетруси, шкідників сільськогосподарських культур, хвороби людей і тварин та ін. Однак він майже не показував подальші дії людей, влади з подолання важких наслідків тих стихійних лих.

У певній мірі згадувалося у такому ж плані про стихійні лиха в узагальнюючих працях з історії Буковини², з історії сільського господарства краю³, у краєзнавчій літературі кінця XIX – початку XX ст.⁴ Йдеться коротко про вплив стихійних лих на соціально-економічне становище буковинського селянства у зазначений період і в окремих працях автора цих рядків⁵.

Пропонована праця написана на основі документів Державного архіву Чернівецької області⁶, стенографічних протоколів засідань Буковинського крайового сейму⁷, збірників документів законів цього сейму⁸, матеріалів статистики і друкованих органів сільськогосподарських товариств⁹, звітів про діяльність окремих депутатів австрійського парламенту і крайового сейму¹⁰, численної різнопланової і різномовної преси¹¹.

Автор, можливо, вперше в історіографії краю робить спробу більш конкретизувати висвітлення впливу негативних факторів – стихійних лих на економіку, зокрема сільське господарство, на становище селянства. Адже ці стихійні лиха нікуди не поділись і понині. Тож виникає певний інтерес до цього компоненту повсякденного життя-буття більшості населення краю, до того, як у таких випадках діяли колись потерпілі від стихійних лих люди, сільські громади, влада?

При цьому автор прагне показати ці явища не як якесь одвічне людське прокляття, не як войовниче ставлення до природи, бо природні явища бувають не тільки руйнівні, грізні, але здебільшого приємні, лагідні, життєдайні й забезпечують життя людини на Землі. Зрештою, і сама людина є частиною живої природи.

Тому з природою слід не «воювати», а враховувати її закони, пристосовуватися до них, пізнавати їх, а знаючи їх, захищати свій життєвий простір усіма досяжними нині засобами.

Дозволимо собі таке порівняння: природа – як мати, вона буває і лагідною, і суворою. Тут звернуто увагу на суворі прояви природи у минулому, щоб краще знати їх тепер і бути більш готовими прийняти їх у майбутньому.

Посухи

Як трактують науковці, посуха (засуха) – це надмірне надходження сонячного тепла при тривалій відсутності влітку дощів, що призводить до висихання ґрунту і загибелі рослинності. Розрізняють посуху атмосферну і ґрунтову.

В історії Буковини це стихійне лихо траплялося не раз з важкими наслідками для людей. У XVIII ст. воно зафіксовано, зокрема, у 1731 і 1732 роках, що привело до неврожаю, люди страждали від голоду. Сильна посуха в краї була у 1748 – 1749 рр., внаслідок чого люди голодували, пекли «хліб» з перемелених жолудів і кори дерев, частина людей померла з голоду¹².

У XIX ст. посушливими і неврожайними були 1812-й, 1813-й, 1814-й, 1830-й, 1848-й роки. Наприклад, улітку 1848 р. у Чернівцях удень така була спека, що неможливо було доторкнутися до стін будинків, що виходили на сонячну сторону. У селах Великий Кучурів і Волока-над-Дерелуєм дехто з мешканців вважали, що цю тривалу посуху спричинили жінки-«відьми», їх «виявили» і жорстоко побили за це¹³.

Особливо посушливими були роки першої половини 60-х років XIX ст. У 1862 р. річка Малий Сірет внаслідок посухи настільки обміліла, що всі млини на ній перестали діяти¹⁴. Збір урожаю різко знизився.

Скажімо, якщо в 1862 р. на Буковині було зібрано 3,6 млн. метців (1 метц \approx 0,5 корця) зернових, у 1863 р. – 3,4, то у 1864 р. – 1,5, а у 1865 р. – лише 0,4 млн. метців. Картоплі відповідно 2,3, 1,3, 0,2 млн. метців¹⁵. Внаслідок zalивних дощів урожай 1863 р. був нижчим урожаю 1862 р. на 9%, 1864 р. – на 50% нижче того ж 1862 р. А у 1865 р. внаслідок посухи (вже в кінці травня було 28-36 градусів у тіні) було зібрано лише 9% середньорічного врожаю¹⁶. У 1865 р. неврожай охопив увесь край. Тривожні звістки про спустошливу ходу несприятливого 1865 р. надходили з усіх кінців краю. Ось замітка газети «Вukowina» «Крик по допомогу з Молдавського Банилова» (нині – Банилів Підгірний. –

Авт.) за 12 червня 1865 р.: «У нашій місцевості все виглядає безнадійно: посіви спустошені, луки без трави... З великими труднощами ми пережили сувору зиму, у злиднях коротаючи кожен день, з радістю і надією зустріли весну. Як звісно, у нашому повіті (Сторожинецькому. – Авт.) земля малородюча... тому всі: старі і малі взялися гуртом за плуги і лопати, бо голодний рік, що тільки-но минув, ще був дуже свіжим у пам'яті і асоціювався з нуждою та гіркими сльозами. Але настала немилосердна посуха у травні, яка спалила сходи посівів, потім раптом у червні вдарив мороз і все вимерзло, стало по-осінньому жовтим. Тепер уже нема ніякої надії на краще і нема сумніву, що селян чекає важка доля голодної смерті, ще важча, ніж минулої зими і весни. Вже тоді померло чимало людей, особливо циганських родин. Люди працюють у поміщиків по 24 години на добу майже задарма, лиш би заробити на наймізерніший харч... Голод зачіпає не лише бідних, але й більш заможних селян». Далі автор замітки бідкається, що нема надії і на домашнє скотарство. «У нас на нашій малородючій землі, – писав він, – ніколи не вироблялося достатньо зерна, тому основним заняттям у селян було вирощення великої рогатої худоби. Але через брак кормів ціни на худобу дуже знизилися: корова з телям зараз коштує 10 – 15 флоринів (фл.), у той час як харчова кукурудза в ціні сильно зросла. Знищено не тільки польові культури, але й садовину, городину, підірвано бджільництво...»¹⁷.

Але цей крик по допомогу лунав тоді не тільки з Молдавського Банилова, а з усієї Буковини.

Пізньої осені 1865 р. почали проявлятися важкі наслідки неврожаю, коли закінчувалися харчові припаси. Більшість селян, особливо тих, хто взяли у поміщиків грошові та натуральні завдатки «під роботу», змушені були продати худобу, щоб повернути борги. Худоба масово спродувалася, бо не було кормів. Якщо у 1862 р. на Буковині було заготовлено конюшини 0,7 млн. ц, сіна – 3,3 млн. ц, соломи – 8,5 млн. ц, то у 1865 р. – відповідно 0,04, 0,4, 0,9 млн. ц¹⁸ В результаті ціни на худобу різко

впали. Наприклад, кінь продавався за 11-20 гульденів (гульд., те саме, що і фл.) паперовими грішми, знеціненими наполовину у порівнянні з срібними, молочна корова – за 6-10 гульд., віл 3-річний – за 3 гульд. В результаті спродування поголів'я худоби скоротилося в краї більше як у 2 рази¹⁹. Ціни ж на зерно неймовірно зростали. Внаслідок цього, наприклад, селянська сім'я із 8 осіб, що продала корову, могла прожити на вирученій за неї кукурудзі всього 1-2 тижні²⁰. Чимало селян, щоб роздобути кошти на харчі, продавали власні хати. Наприклад, у Руському Банилові на кінець грудня 1865 р. єврейськими купцями було куплено вже 20 селянських хат²¹.

Почався також спродаж селянами землі різним спекулянтам, теж за низькою ціною – 10-15 гульд. асигнаціями за 1 йох (0,57 га). В результаті за якийсь тиждень цілі сільські околиці міняли своїх власників. Як констатувалося у звіті виконкому Буковинського сейму за 1866 рік, «внаслідок цього (спродажу. – Авт.) більша частина буковинського сільського населення опустилася до рівня пролетарів»²². Але через те, що гроші втрачали свою цінність, селяни почали віддавати землю лихварям-грабіжникам безпосередньо за харчі: за шматок хліба – одну пражину (129 кв. м)²³.

Не можна сказати, що крайові органи влади і самоврядування (Крайове управління, яке діяло у 1854 – 1918 рр., крайовий сейм, який діяв у 1861 – 1918 рр.) не проявляли спроб добитися бодай якоїсь допомоги від центральних властей, наприклад, скорочення чи відтермінування сплати податків, надання дешевого чи безпроцентного кредиту.

У зв'язку зі значним неврожаєм у 1864 р. і можливим фактичним повторенням ще нижчого врожаю в 1865 р. виконавчий комітет Буковинського сейму (крайовий відділ) уже навесні того, 1865 р. звернувся до повітових управлінь подати конкретні дані про стан посівів у господарствах, щоб мати переконливі докази для клопотання у майбутньому про допомогу постраждалим від стихійних лих. Начальники повітових

управлінь в один голос повідомляли, що стан посівів у повітах поганий, урожай буде ще нижчим, ніж торік, і біда «відчувається на Буковині уже сьогодні, а навесні 1866 року буде ще більшою, ніж у 1864 році»²⁴.

Тому крайовий виділ 7 жовтня 1865 р. звернувся до Крайового управління удатися до центральних органів влади, щоб організувати надання допомоги сільським громадам у вигляді безпроцентної позики і відтермінування сплати податків за 1865 рік до більш сприятливого часу.

Крайове управління, підпорядковане міністерству внутрішніх справ Австрії, 12 жовтня відповіло, що постарається організувати таку допомогу, щоб воно домовилося з єпископом Буковинської православної консисторії Євгеном Гакманом про виділення з коштів Буковинського православного фонду (якщо дозволить імператор) кредиту з поверненням через 3 – 6 років, про відтермінування сплати податків за 1865 р. до кінця листопада 1866 р., але це повинні затвердити центральний уряд і міністерство фінансів.

Виконавчий комітет крайового сейму у своєму листі від 21 жовтня подякував президії Крайового управління за це, але нагадав, що основним було прохання про безпроцентну позику від казни, якої поки що не надано.

У відповідь президія Крайового управління 25 жовтня відповіла, що уряд уповноважив Крайове управління розробити заходи щодо надання допомоги тим, що зазнали шкоди від неурожаю, що буде створена відповідна комісія на чолі з крайовим президентом (губернатором).

Крайові власті, вважаючи, що доведеться закуповувати для Буковини зерно з-поза меж краю, у вересні розпорядилися створити склади, куди мало би бути доставлене це закуплене зерно. До цієї акції долучився і єпископ Православної консисторії Буковини Є. Гакман. Він звернувся до цісаря по допомогу. Той дав розпорядження створити відповідну комісію, до якої ввійшли б тільки-но призначений 30 жовтня новий крайовий президент

Франц Мірбах фон Рейнфельд, єпископ Є. Гакман та інші представники влади, які розглядали б пов'язані з цією ситуацією питання і ухвалювали б відповідні рішення й пропозиції. 30 жовтня така комісія розпочала свою діяльність²⁵.

Вона ухвалила пропозицію надати допомогу громадам, які зазнали найбільших збитків від стихійного лиха. З дозволу уряду і цісаря із коштів Буковинського православного релігійного фонду їм було надано кредит у сумі 250 тис. гульд.²⁶ Із цієї суми у громадах краю у листопаді 1865 р. було виділено по 10 – 15 фл. на селянський двір, але в основному для сплати податків і недоїмків по податках²⁷. Тож на купівлю кукурудзи для харчування мало що залишалось, число голодуючих не зменшувалося.

З початком чергової сесії крайового сейму 24 листопада 1865 р. там активізувалося обговорення питання про надання допомоги селянам, що зазнали втрат від посухи. Уже на першому засіданні 24 листопада з інтерпеляцією (депутатським запитом) до крайового президента виступив депутат Ковач від групи депутатів, у якій говорилося: «Зубожіння, яке все зростає на Буковині в останні два роки, досягло у цьому році таких масштабів, що з кожним днем стає все загрозливішим. У багатьох громадах [селах] жителі через нестачу зерна обмежуються в харчуванні лише споживанням кукурудзяного бадилля, качанів, через що хворіють, є навіть випадки смерті як наслідки голоду. Хоч громади щодня повторюють свої прохання про якнайскорішу допомогу, хоч цісарсько-королівські повітові власті уже виготовили відповідні письмові розпорядження, але ніяких позитивних результатів ще немає.

Запит до крайового уряду:

1. Чи є і які перешкоди стоять на шляху того, що допомога, якої так настійно просять постраждалі громади, досі не надана?

2. Чи вжито урядом і які заходи, щоб у достатній мірі зарадити цьому загрозливому стану?²⁸

Ковач говорив так небезпідставно, від громад на адресу сейму продовжували надходити прохання по допомогу у зв'язку з голодом: у листопаді від Мігови Вижницького пов. і Великого Кучурова Чернівецького пов., у грудні – від Дорни (Пд. Буковина)²⁹.

Той же Ковач у кінці грудня 1865 р. знову виступив у сеймі про необхідність рятувати селян від голодної смерті. Він заявив, що внаслідок тогочасного зубожіння селянство йде до цілковитого розорення. Після скасування панщини його обклали важкими податками, серед яких земельний податок складає (16%, у той час як податок від цінних паперів (які мають лише багатії) становить тільки 5%). У Станівецькому повіті селяни, щоб купити для харчування зерна, продають навіть власні хати за мізерну ціну.

Депутатське внесення:

1. Щоб центральний уряд дозволив Буковинському православному релігійному фонду надати селянам Буковини допомогу у вигляді кредиту 1,5 млн фл. на 10 років;

2. Щоб сільські управи продали громадські пасовиська, а також облигації, які вони мають, і надали допомогу голодуючим селянам³⁰.

Однак крайовий президент Мірбах заявив, що з повітів надійшло прохання такого кредиту тільки на 700 тис. фл. (бо у списки вносили прізвища лише тих селян, які могли повернути кредит). До того ж релігійний фонд уже надав сільським громадам позику на 250 тис. фл. Отже, можна просити в уряду дозволу на кредит хіба що на 500 тис. фл. Пропозиція Ковача про 1,5 млн. фл. кредиту відпала³¹.

На тій же сесії сейму 28 грудня 1865 р. виступав селянський депутат від гірських громад Вижницького пов. Уласій Фошка. Говорив українською мовою про нагальну необхідність допомоги постраждалим від посухи громадам. Вніс пропозицію, щоб справу організації допомоги від голоду людям очолили

найвпливовіші особи в краї – крайовий президент і православний єпископ³².

Оскільки ситуація погіршувалася, люди все більше вмирили з голоду, уряд дав розпорядження, щоб цісарсько-королівський привілейований Національний банк Австрії надав Буковині кредит у сумі 500 тис. фл. під гарантію майна Православного релігійного фонду Буковини (масток «Великий Кучурів») і коштів краю³³. Тобто не у вигляді допомоги, а кредиту, який незабаром повинна була повертати виголодніла, збідніла, спролетаризована, а, можливо, й частково вимерла селянська родина.

Але й це не поліпшувало ситуації. Тому крайовий сейм 15 лютого 1866 р., коли смерть від голоду набрала масового характеру, наважився звернутися до австрійського імператора Франца Йосифа I й міністерства фінансів відтермінувати сплату податків з населення на один рік³⁴. У пояснювальній записці до цього прохання зазначалося, що внаслідок посухи і неврожаю в краї впродовж двох останніх років «цю тривалу економічну катастрофу, яка сталася у нашому краї, можна відвернути лише надзвичайними заходами. Оскільки урожай майже повністю знищено, особливо кукурудзи як основного продукту харчування сільського населення і корму для худоби, то худоба, зокрема молодняк, продані за безцінь, а більшість буковинських селян опустилася до рівня пролетарів».

Але постраждали не тільки селяни, а й поміщики, промисловці, торговці, йшлося далі у записці. Великі землевласники втратили прибутки від землі, у т.ч. й запаси попередніх років, від пропінації (монопольного виробництва і продажу спиртних напоїв. – Авт.). Якщо у краї у 1855 р. діяло 80 гуралень, то в даний час – лише 12. За два неврожайні роки (1864 – 1865) зазнали краху понад 400 промислових закладів. Через брак кредиту майже припинилася діяльність гірничої і лісової промисловості.

Все це примушує сейм порушити питання: як допомогти краю у цій ситуації? «За Вашим дозволом Релігійний фонд уже виділив 250 тис. фл. кредиту, які уже розподілені між населенням. Сеймом ухвалено рішення взяти для цієї мети кредит у сумі 500 тис. фл. А поки що з причини голоду в краї настала масова смертність з голоду, помирають тисячі. Буковинський сейм мусить шукати й інші засоби, бо крайових недостатньо, а тому на своєму засіданні 15 лютого 1866 р. вирішив звернутися до Вашої апостольської милості з проханням відтермінувати сплату земельного податку на один рік».

Однак його «апостольська милість» не відтермінував сплату податків³⁵, бо назрівала Австро-Прусська (17.06. – 23.08. 1866 р.) і Австро-Італійська (20.06. – 3.10.1866 р.) війни, які потребували значних матеріальних і людських ресурсів. Тож частина буковинців помирала тоді з голоду вдома, а частина мобілізованих до війська – на фронтах у чужих далеких краях, за чужі інтереси.

Принагідно згадаємо, що коли у 1859 р. Австрія вела несправедливу війну проти національно-визвольної боротьби в Італії, Православний релігійний фонд Буковини, підконтрольний Відню, «пожертвував» австрійському уряду на цю війну 1 млн. гульд. (за що австрійський цісар висловив 11.VII.1859 р. єпископу Є.Гакману і консисторії подяку), на австро-пруську війну в голодний 1866 рік – 100 тис. фл.³⁶

Голод породив різні форми правопорушень і злочинів. Зголоднілі люди вже з кінця літа 1865 р. почали вдаватися до масових крадіжок як на полях, у господарствах поміщиків, так і у селян-односельців. Крали на полі і в городах усе: рештки врожаю, напівспілу кукурудзу, картоплю, буряки, боби, часник; нестигли фрукти та ін. Поміщики виставляли сторожів з рушницями, та нічого не допомагало³⁷. Окремі голодуючі об'єднувалися у невеликі групи і вдавалися до розбою та грабежів на дорогах, вимагаючи від стрічних харчових припасів, грошей, речей, грабували також у хатах селян, у містах домашнє

майно, гроші, нападали на банкові установи. Траплялися і вбивства, причому не тільки «чужих», а іноді й своїх рідних: батьків, братів, сестер із-за шматка хліба, інших харчів. Приміром, у грудні 1865 р. група крадіїв напала у с. Жучка на селянина, який віз муку і силоміць забрала її. У кінці грудня 1865 р. у Чернівецькому суді судили одну з таких груп у кількості 15 чол. на чолі з Танасійчуком Іллею за 36 випадків крадіжок. Трьох засудили на 8 – 5 років ув'язнення, решту на кілька місяців³⁸. У зв'язку з цим у краї істотно зросла загальна злочинність. Якщо у 1864 р. на Буковині було вчинено 1,8 тис. злочинів, то у 1865 р. – 2,4 тис., 1866 р. – 2,5 тис.³⁹

Якщо якийсь поміщик намагався вивезти хліб на базар чи за межі краю, щоб вигідно продати, селяни цього села перегороджували шлях возами, не давали вивозити зерно, обіцяли поміщику працювати стільки днів, скільки скаже, лиш би вділив їм хоч трішки зерна. Так, коли поміщик Якоб фон Петрович, бургомістр Чернівців, з'явився у свій маєток у с. Веренчанка у грудні 1865 р. і хотів вивезти зерно на продаж за межі краю, селяни обступили його, заявили, що не дозволять це зробити, і він мусив продати зерно селянам⁴⁰.

З початком зими і під новий 1866 рік бідування в селах набрало нечуваних розмірів, все частішими ставали випадки голодної смерті. Голод і холод підбирали всіх підряд: чоловіків, жінок, дітей, стариків, особливо в межиріччі Пруту й Сірету. Люди кидалися в міста й містечка. Чимало з них робили навмисне якісь проступки, щоб потрапити до тюрми, де вони одержали б бодай найгірший харч. Багато хто з ув'язнених просили продовжити їм строк ув'язнення, відмовлялися виходити на волю. Дехто йшов на роботу в місто лише за будь-який харч. Але в місті внаслідок масового використання праці ув'язнених роботи було дуже мало, кругом страшна дорожнеча, тому дехто з голодних у відчаї кінчав життя самогубством⁴¹.

Голодні люди їли те, що противно людській природі: варений мох, жолуді, кору з дерев, а навесні 1866 р. – різноманітні бур'яни, траву⁴².

До голоду додалися ще й хвороби, особливо тиф, що прийшов сі сходу, який народ охрестив «чорною смертю», або чорною пропасницею, бо тіло померлого ставало чорним. З півдня прийшла ще й холера⁴³. Люди масами покидали домівки і втікали хто куди: в глухі місця, в гори, намагалися відвезти дітей подалі від смерті, віддавали в найми за харчі. Поширилося дарування і продаж дітей віком від 10 до 14 років. Так, один жонатий, але бездітний господар купив хлопчика і дівчинку за 5 гульд., на Клокучці бездітна вдова купила двох сестричок 11 і 13 років за 20 гульд. – як хто сторгується⁴⁴.

Взимку і особливо навесні 1866 р. люди мерли масово, де кого захопила смерть: у будинках, на вулицях, площах міст і сіл, у дорозі. Як констатувалося у звіті виконкому крайового сейму за 1866 р., «серед сільського населення через голод – масова смертність, вмирають тисячі»⁴⁵. Наприклад, лише у Чернівцях, куди стікалися голодуючі з багатьох місцевостей краю, з середини травня до середини червня 1866 р. померло понад 800 людей. В Чернівцях по місту регулярно їздив спеціальний фургон, у який підбирали вмираючих селян, що прибули з сіл у пошуках харчів і роботи, а також городян: ще живих везли у шпиталь, а мертвих по 7-8 трупів – на кладовище, де їх без труп скидали вночі у великі ями. Коли яма заповнювалася трупами, останні посипали вапном і закидали землею. У зв'язку з масовими захороненнями і смертністю міська управа дала дозвіл на відкриття нового кладовища, бо старе не вмещувало всіх покійників⁴⁶.

Багато людей кинулося за порятунком на Поділля, в Бессарабію, де міняли на продукти харчування і фураж усе, що мали: худобу, сільськогосподарські знаряддя, домашні речі, одяг, білизну та інше, причому за вкрай низькі ціни. Частина населення емігрувала з краю. Бессарабський губернатор генерал-майор

Антонович у зв'язку з цим писав 6 (18) 1866 р. крайовому президенту Буковини Мірбаху: «З настанням весни поточного року жителі Австрії (Буковини і Галичини. – Авт.) молдавани і руснаки (українці. – Авт.) з родинами почали юрбами переходити наш кордон, заявляючи, що вони змушені втікати зі своєї батьківщини через голод. Спочатку Хотинське повітове управління пробувало повернути їх назад у Австрію, але на умовляння вернутися вони з криком відповідали, що вважають за краще тут же померти і що, не вчинивши ніякого злочину і уникаючи тільки голодної смерті, вони перейшли кордон у надії на великодушність Государя Імператора».⁴⁷

Всього перейшло кордон з весни 1866 р. 64 сім'ї молдаван і 213 сімей руснаків загальним числом 844 особи. Хоч їх треба було закрити в тюрму як бродяг, писав далі губернатор, або влаштувати на роботу в Хотинському повіті, та через неврожай минулого року і нестатки їм видали деяку допомогу і відправили в центральні повіти Бессарабії на збирання врожаю, де вони зможуть дещо заробити. В кінці листа губернатор детально наводив число людей, які прибули в Хотинський повіт з буковинських сіл: Боянів, Магали, Цуреня, Слободи-Раранчі, Топорівців, Раранчі, Остриці, Молодії – всього з 30 сіл Буковини і 12 сіл Галичини (щоправда, галицьких селян було небагато – 36 осіб). Цікаво, що австрійські власті спочатку вимагали від російської прикордонної служби повернути втікачів, а коли та погодилася, – відмовилися, бо коли б емігранти тоді ж повернулися, вони померли б вдома з голоду⁴⁸.

Населення багатьох сіл просило допомоги у повітових і крайових властей, у своїх поміщиків. Але поміщики відповідали, що раз селяни уже вільні, то вони [поміщики] не зобов'язані їм допомагати. Правда, деякі поміщики надавали допомогу зерном, продуктами, але в борг, під майбутню роботу. Та й запаси у самих поміщиків різко скоротилися.

Внаслідок вимирання і втечі від пошестей населення Чернівців значно скоротилося і становило восени 1866 р. лише

близько 16 тис. осіб (1851 р. – 20 тис.). Цілі вулиці запустили. Навіть на традиційний великий щорічний ярмарок у Чернівцях на святих Петра і Павла ніхто не приїхав⁴⁹.

Усього, за тодішніми офіційними даними, у 1866 р. померло на Буковині 21423 особи, у т.ч. від голоду – 5823 особи⁵⁰. Але від голодної дистрофії люди продовжували вмирати і в наступні роки. З цієї причини в краї зафіксовано у 1867 р. понад 3 тис. смертей. У гірських місцевостях серед половини померлих смерть сталася не від холери, а від голоду. Зазначимо, що у пізніших публікаціях наводилися ще додаткові дані.

Голод серйозно вплинув на загальну демографічну ситуацію в краї: шлюбність знизилася з 5,5 тис. випадків у 1865 р. до 2,8 тис. у 1866 р. (майже у 2 рази); народжуваність зменшилася з 22,7 тис. у 1864 р. до 15,8 тис. у 1867 р. (у 1,4 раза), а загальна смертність зросла з 15,5 тис. у 1865 р. до 21,4 тис. у 1866 р.⁵¹

Наслідки неврожаю і голоду 1865-1866 років серйозно позначилися на економіці краю: скоротилося сільськогосподарське і промислово-ремісничє виробництво, селяни втратили багато землі, іншого майна; заборгованість землі значно зросла; заборгованим було й інше майно, а кредитори вимагали сплати боргів, держава – недоїмок (10 млн. гульденів).

А що найтрагічніше – смерть від голоду щонайменше до 6 тис. чол. (офіційно). Причому не тільки через стихійне лихо, але й через те невизначене ставлення австрійської влади до місцевих аборигенів. Аналіз змісту тодішніх майже піврічних перемовин центральної і крайової влад, матеріалів преси на предмет того, що робити з вмираючими з голоду буковинцями засвідчує, що якоїсь реальної прямої продовольчої рятівної акції тоді не було здійснено. У склади, створені за розпорядженням крайової влади, зерна не було доставлено. Перемовини велися про гроші (а відомо, що під час голоду гроші дуже дешевіють, реальну вартість має шматок хліба, вузлик з мукою, зерном, кілька картоплин, (автор знає це, переживши голод 1946 – 1947 років), зокрема про 250 тис. фл. від Православного релігійного фонду і

500 тис. фл. від привілейованого Національного банку Австрії, які дозволив надати цісар. Але це була не справжня безповоротна, жертвна допомога держави своїм громадянам, а кредит, який повинні були повернути, ті, що не вмерли з голоду, родичі. До того ж ці кредити надавалися не стільки для закупівлі зерна для голодуючих, скільки для «вищих державних інтересів» - сплати податків і недоїмок по податках. Тобто смерть 6 тис. голодних буковинців виглядала в очах цісаря і його уряду «дрібницею» у порівнянні з «вищим» державним інтересом – збирання шляхом податків коштів для війни з Пруссією (до речі, програної).

Поступово долалося це лихо, але його важкі й трагічні наслідки ще довго відчувало населення краю. Наприклад, цей голод настільки налякав людей на довгі роки наперед, що нестача зерна викликала у них панічний страх. Зерно, яке можна було порівняно довго зберігати, почали розглядати як найдорогоцінніший скарб, як своєрідну єдину «тверду валюту», що має реальну вартість, якою можна було у межах села розрахуватися за все необхідне замість грошей. У 1873 р. посівні площі під зерновими досягли у селян Буковини 78%, внаслідок чого значно скоротилися посіви під іншими культурами, особливо кормовими⁵².

Був ще один далекосяжний наслідок. Щоб сплатити згадані борги, недоїмки за ті роки, потрібні були значні кошти. Селянин міг їх роздобути, лише продавши щось значне із свого господарства, наприклад, якусь частину своєї землі. Але після аграрної реформи 1848 р. селянам заборонялося продавати землю, якою їх наділили за викуп. Зате за борги дозволялося її відсуджувати різним спекулянтам-кредиторам за низькими цінами. Тому на численні вимоги селянства у 1868 р. було прийнято закон про скасування обмежень купівлі-продажу селянської землі, дозволялося мати два і більше господарств, (або продати цілком і не мати ні одного), що значно пожвавило ринок землі, розвиток ринкових відносин у сільському господарстві

краю, а заодно – і соціальне розшарування буковинського селянства⁵³.

Як зазначалося у одному з офіційних видань, «ті тяжкі роки були повчальними для селян: треба бути ощадними, вести господарство більш ефективно, йти в ногу з прогресом, аграрною наукою». Після 4-х років обговорення у сеймі у 1871 р. у Чернівцях було відкрито крайову середню сільськогосподарську школу, яка мала служити цьому прогресу.

В офіційному висновку крайових властей про вплив подій 1865 – 1866 рр. на м. Чернівці і край, «природним наслідком цих обставин, що потрясли всі народні верстви та викликали повне виснаження матеріальних сил... стала неплатоспроможність землеробського населення, що значною мірою обмежило збут торговцями та ремісниками промислової та ремісничої продукції. Важкі роки 1865 –й та 1866-й дуже зачепили у всіх відношеннях також середній та кращі класи місцевого населення, бо й серед них на місце колишнього добробуту та комфорту прийшло явне зубожіння»⁵⁴.

Отже, згадано в офіційному висновку про важкі події 1865 – 1866 рр. і про неплатоспроможність селян, і про кризу збуту промислово-ремісничих товариств, і про збідніння також «кращих класів». Не згадано тільки про тисячі жертв голоду серед простого люду. Можливо, тому, що смерть від голоду не зачепила когось із «кращих класів».

Гіркий досвід посушливих голодних 1865 – 1866 років ще не раз викликав страх у буковинських селян знову потрапити у подібну ситуацію. У таких випадках вони реагували відповідно: втечею у Бессарабію, Україну, щоб знайти там прихисток і порятунок від голоду, як це сталося, наприклад, у Заставнівському судовому повіті у жовтні 1892 р. Внаслідок великої посухи, неврожаю, мізерних заробітків і надто здирницьких методів стягання податків і недоїмків сотні селян з дітьми кидали свої злиденні господарства і переходили австрійсько-російський кордон.

Ця подія настільки стурбувала не тільки повітову, але й крайову владу, що сам крайовий президент (губернатор Буковини Франц фон Кравс прибув на місце подій, дав відповідні заборонні розпорядження, а 30 грудня 1892 р. направив міністру фінансів Австро-Угорщини таємний звіт про ці події. У ньому він, зокрема писав: «9 жовтня 1892 р. в громадах [селах] Онут-над-Дністром і Чорний Потік Кіцманського адміністративного повіту на Буковині [розташованих] біля російського кордону, зафіксовано помітний еміграційний рух серед селян... У російській Новоселиці вже перебуває велика кількість емігрантів з Галичини та Буковини і ще чекають прибуття емігрантів з Онута (говорилося про 150 сімей)... Крім згаданих двох громад Онута і Чорного Потіку, рух охопив ще багато громад біля галицького кордону на Дністрі... Починають емігрувати не лише ті, які не мають майна, але й селяни, які продають свою власність або просто кидають свої хати. Викликані великою посухою погані перспективи на врожай спонукають людей до еміграції... Відряджена військова команда (75 чол.) та концентрація жандармів до 20 чол. не змогли перешкодити переходу кордону». Оскільки крайовий президент сам побував у зоні посиленої еміграції 17 жовтня 1892 р., він намагався з'ясувати справжні причини цієї еміграції і доповісти міністру фінансів. «Начальники та управи громад, а також окремі селяни, – писав він далі, – приходили до мене і скаржилися на поганий урожай. Була надзвичайна посуха. Дрібні малоземельні селяни ніколи не мали зі своєї невеликої земельної власності стільки, щоб можна було прожити, вони мусили здобувати заробіток, працюючи у великих землевласників... робітникам платять лише 12-й або 14-й сніп. Якщо врожай поганий як цього року, то робітники отримують за виконану роботу так мало зерна (кукурудзи), що не вистачає на харчування родини на зиму, попереду чекають їх голод та злидні». До цього з селянина ще й стягають податки, а якщо він не має грошей, майно описують і продають з молотка, «і він тепер залишає зовсім знецінену для нього земельну власність»

та емігрує з сім'єю... Понад 30 малоземельних селян покинуло свої хати, свою землю, а деякі навіть худобу й трохи зерна і з жінками та дітьми пішли через кордон...»

І «гуманний» крайовий президент Краве «допоміг» селянам, які скаржилися на важке життя, неврожай через посуху: до тих 75 військових і 20 жандармів на кордоні наказав направити для блокування кордону від втікачів ще 22 жандармів⁵⁵.

До речі, слід при цьому зазначити, що буковинці у такі скрутні часи втікали не у власне Росію (до якої було щонайменше 800 км), не до «батюшки царя», як це пояснювали москвофіли, а в Україну, Бессарабію до своїх одноплеменців: буковинські русини – до українців, а буковинські молдавани (румуні) – до своїх конаціоналів-молдаван.

Внаслідок посушливого літа і ранньої зими 1904 року знизилося виробництво кормів для худоби як на Буковині, так і в інших провінціях Австрії. Щоб запобігти надмірному забою худоби, що почався в краї з цієї причини, уряд видав розпорядження, обов'язкове для всіх провінцій, у т.ч. й для Буковини, про заборону вивозу з країни на продаж меляси, кукурудзи, сіна, конюшини, соломи, січки, солоду, макухи, навіть бурякової гички. Щоб уможливити доставку кормів з-за кордону, уряд знизив тарифи на їх перевезення і вимагав від крайових властей, у т.ч. й Буковини, суворо дотримуватися цих приписів. Було асигновано на закупівлю кормів 0,5 млн. крон, з яких на Буковину припало 60 тис. к. (мізер) і було дозволено взяти кредит на 20 тис. к.⁵⁶

Але це мало допомогло. Виступаючи 9 лютого 1905 р. в австрійському парламенті, депутат від Буковини Б. Штраухер наголосив: у 1904 р. на Буковині «жнива були лихі» (тобто був недорід), буряки і картопля померзли, кукурудза не дозріла і до їди непридатна, внаслідок чого голодує до 600 тис. буковинських селян, «...в буковинськiм воєводствi панували і панують голодовий тиф і страшна пелагра», яку можна перемогти тільки шляхом поліпшення харчування селян».

Далі Б. Штраухер зупинився на державній і крайовій допомозі постраждалим від стихійних лих, зауваживши, що вона ніколи не доходила до них у повному обсязі. Так, у 1898 р. Буковині було виділено 540 тис. фл. як допомогу від стихійних лих, а фактично отримано 50 тис. фл., або 9%. Прохання селян про зниження земельного податку у неврожайні роки виконувалися мінімально. За десятиліття (1891 – 1900) для буковинського селянства було «відписано» [скорочено] земельного податку всього на 190 тис. крон, або по 19 тис. к. на рік. Ці «допомоги» не раз, бувало, не доходили до тих, хто зазнав шкоди від стихій. Б. Штраухер навів такий красномовний приклад. За 7 років (1898 – 1905) від Православного релігійного фонду ті, що мали шкоду від стихійних лих на Буковині, отримали відшкодування у сумі 50 тис. крон, хоча офіційно по цій статті фонду за ці роки числилося 432628 к.⁵⁷

Особливо важким був для буковинців, зокрема селян, 1908 рік, який «комбіновано» вдарив усім набором стихійних лих. «Сей рік належить на Буковині до одних з найгірших, – писала газета «Народне Богатство» у номері за 23 липня 1908 р. – Через посуху настав брак паші для худоби, в декотрих околицях такий великий, що вже тепер нема що дати їсти худобі. В многих околицях град вибив дотла все, що було в поли, а в иньших сторонах мороз знищив кукурудзу, фасулю, бараболю. Також хліби не виглядають на ліпше».

Це підтверджували й інші видання. «Понеже через сегоричну посуху потерела не только паша, але также и хлеб, – писала московфільська газета «Народна Рада» у ліні 1908 р. – так що неурожай можно назвати загальним»⁵⁸.

Справді, весна 1908 р. була дуже посушлива, хлібні і кормові культури висохли, особливо у Заставнівському повіті, у селах Бабин, Василів, Вербівці, Вікно, Горошівці, Звенячин, Хрещатик, Кулівці, Кучурів Малий, Лука, Онут, Погорілівка, Прилипче, Репуженці, Чорний Потік, Чуньків, Юрківці та інші.

Там, повідомляла газета «Буковина», «жнива ледве обернуть назад засів»

А з 25 на 26 червня того ж року у селах Багна, Лука, Звенячин, Хрещатик та інших того ж повіту стався такий приморозок, що знищив посіви кукурудзи і квасолі – основний продукт харчування селян⁵⁹.

Щоб нагодувати голодну худобу, чимало селян потайки проникало у ліси Православного релігійного фонду, рвали там у торби, мішки бур'яни, траву (у тіні вони росли) і несли додому. Але їх перестривали службовці, сторожі фонду і накладали за це штрафи. У зв'язку з цим 8 липня 1908 р. депутація із сіл Ревна, Стрілецький Кут, Великий Кучурів прибула у Чернівці до президії Крайового управління і вимагала дозволу на випасання худоби у лісах Православного релігійного фонду⁶⁰.

Зверталися селяни по допомогу і за посередництва своїх парламентських і сеймових депутатів. Зокрема, від Заставнівського виборчого округу Антон Лукашевич вніс інтерпеляцію в крайовому сеймі до Крайового управління, щоб «шкоду, котру селяни через посуху понесли, в той спосіб [було] полекшено, щоби тим, котрі понесли (зазнали. – Авт.) страту (втрату. – Авт.), податок на сей рік опущено (відтерміновано. – Авт.) та надано грошову допомогу»⁶¹.

На багатьох селянських вічах того, 1908 р. теж лунали заклики до влади по допомогу: 20 вересня – у Нових Мамаївцях, 21 вересня – у Конятині, 8 листопада – у Дорошівцях та ін.⁶²

У кінці 1908 р. з проханням допомоги потерпілим від стихійних лих буковинцям виступив у парламенті український депутат від Буковини (Вижницький виборчий округ) Микола Василько. Він охарактеризував вкрай важке економічне становище потерпілих від стихійних лих багатьох селянських родин, розкритикував ту мізерну допомогу, яку вони отримали від уряду і разом з групою депутатів вніс пропозицію для уряду: надати Буковині допомогу в 1 млн. к. і не стягати податки з селян до осені 1909 р.⁶³

Оскільки попередні виступи в австрійському парламенті А. Лукашевича і М. Василька мали порівняно невеликий успіх, на початку травня наступного 1909 року той же А. Лукашевич і К^о знову виступили у парламенті і просили уряд «відписати податки або знизити їх» за 1908 р., надати допомогу селянам⁶⁴.

Через днів десять там же у парламенті знову з цього ж питання виступив М. Василько, наголошуючи на необхідності допомоги буковинському селянству, «щоби завжди при елементарних (стихійних. – Авт.) нещастях відписувати (переносити на пізніший строк. – Авт.) податки, або не стягати їх у літні місяці»⁶⁵.

Такі заяви депутатів у парламенті базувалися на десятках рішень селянських віч. Депутати мусили їх враховувати і публічно озвучувати, щоб показати свою турботу про інтереси виборців і щоб їх знову обрали в депутати.

Ось типова вимога (прохання) із рішення селянського віча у с. Дорошівцях 12 вересня 1909 р., на якому було присутніх до 400 чол. при зустрічі з депутатом парламенту А. Лукашевичем: «...в виду сегорічного неврожаю кукурудзи і бараболі із-за кількомісячної спеки просить віче посла [депутата] о виєднанє (тобто, щоб добився. – Авт.) для потерпівших зниження податку і о виєднанє запомоги для них, бо многі не будуть мати кукурудзи навіть на засів»⁶⁶.

Відповідно, крайова та центральна влада мусила якось реагувати на численні прохання про допомогу. Крайове управління рішило сприяти закупівлі в Румунії і Російській імперії певної кількості сіна, конюшини, соломи для худоби і добитися від уряду зниження ввізного мита на цю фуражну продукцію⁶⁷.

Для закупівлі продовольчого зерна і фуражу уряд ухвалив рішення виділити для Буковини за 1908 р. 170,2 тис. крон, у 1909 р. – 650 тис. к. (500 тис. к. – міністерство землеробства, 100 тис. к. – Православний релігійний фонд, 50 тис. к. – Крайове управління)⁶⁸. (Але «виділено» не завжди означало «одержано»).

Принаймні відомо, що станом на грудень 1908 р. Крайовою радою агрокультури (переважно поміщицька організація) на Буковині було закуплено 128 вагонів сіна, 9 вагонів ометиці (відходи борошномельної промисловості) і замовлено 142 вагони різних кормів для худоби (вантажопідйомність тогочасного вантажного вагона – до 10 т) ціною 1 ц кормів: конюшини – 7 крон, сіна – 6 к., соломи – 4,5 к., грису – 10 – 11 к.⁶⁹

Отже, посухи – найбільш масштабне територіально й найспустошливіше за наслідками стихійне лихо, якого не раз зазнавало буковинське селянство у досліджуваний період. Якихось захисних засобів пом'якшення його руйнівних впливів (зрошення, снігозатримання взимку, поліпшення агротехніки, використання посухостійких сортів сільськогосподарських культур, кращих попередників у сівозмінах тощо) буковинські селяни практично не застосовували. Найтяжчим його наслідком було катастрофічне зниження врожаю і загроза голодної смерті (як це мало місце у 1865 – 1866 рр.).

Голодуючі, як платники податків, мали підстави розраховувати на порятунок від держави у вигляді безплатної грошової чи продовольчої допомоги, безпроцентного кредиту, відміни у «голодному» році податків чи відтермінування їх на наступні роки, влаштування т. зв. «народних кухонь» для підгодовування «супом» голодуючого населення тощо.

Але з усього цього допомога у 1865 – 1866 рр. була надана недостатня і несвоєчасна (довго вирішували: давати – не давати). Коли правителі Габсбурзької імперії інтереси держави поставили у 1866 р. вище за життя своїх громадян, то вони фактично свідомо прирекли їх на голодну смерть.

Через 80 років з тих же «високих державних інтересів» диктатор Сталін поповнив таке стихійне лихо – посуху і голод 1946 – 1947 рр. ще більшим злочином: насильницьки відібрав у буковинських селян (як і всього селянства України) навіть мізерний урожай 1946 р. і передав у значній мірі окупованим у 1944 – 1945 рр. країнам Центрально-Східної Європи, щоб утримати їх під контролем СРСР. Це коштувало Україні понад 1 млн. людських життів (у т.ч. «радянській» Буковині).

Повені¹

Усім добре відомо, яке важливе значення має у житті людини вода, звичайний дощ. Особливо навесні після засіву полів, коли кожна зернинка, горошинка, картоплинка, попавши в ґрунт, чекає життєдайної вологи. Та й влітку дощ бажаний після тривалої спеки, особливо для пізніх культур, і восени для осінньої сівби. Дощ потрібен у всяку пору, бо від нього залежить, зрештою, все живе, передусім сільськогосподарські культури, урожай, добробут, людський достаток, успіх, благополуччя, щастя. Не випадково у жартівливій народній пісеньці співалося: «Іди, іди, дощику// Зварю тобі борщику».

Та й лагідний у теплу літню пору Прут манив своїми чистими прозорими плесами, пляжами, прибережними ресторанами, які магістрат здавав в оренду відповідно на 3 і на 6 років⁷⁰.

Але була і зворотна сторона цього природного явища, коли внаслідок грозових або довготривалих дощів, раптового танення снігів у Карпатах вода заливала значні площі, бурхливі потоки зносили родючий ґрунт, посіви, вирощений урожай, інколи будівлі, худобу, навіть людей, на ріках зривала мости, переправи, наплавні млини, руйнувала дороги. Тоді люди казали, що на них «наслана кара Божа».

Протиставити стихії потужні дамби буковинці не могли. Метеослужба розвивалася повільно. У першій половині ХІХ ст. у Чернівцях велися спостереження в основному тільки за температурою повітря в різні пори року⁷¹. Метеорологічна станція почала діяти у Чернівцях з 1865 р., астрономічні спостереження велися з 1875 р.⁷².

У 1878 р. у Чернівцях засновано центральну станцію для телеграфного повідомлення з Відня прогнозу погоди на найближчі 24, 36, 48 годин. Хто бажав узнати такий прогноз, слав телеграму у Відень обсягом до 20 слів за 25 крейцерів. Був також

¹ Повінь – розлиття річки під час весняного розтавання снігу, внаслідок тривалих дощів або раптових злив. Значне підвищення рівня води в річці, озері.

місячний абонемент вартістю 7,5 флорина. Для прикладу: ця служба видала за 1878 р. 87 прогнозів, з яких 78 справдилися повністю, 7 – частково, 2 – не справдилися зовсім⁷³. 1 січня 1907 р. така метеостанція почала діяти у горах, у Сторонці-Путилові⁷⁴.

У 1909 р. в Чернівецькому університеті відкрито метеорологічну обсерваторію, яка у 1911 р. увійшла до складу новоствореної лабораторії космічної фізики й дістала назву лабораторії космічної фізики та метеорологічної обсерваторії під керівництвом проф. Віктора Конрада⁷⁵.

З 1911 р. з Центральної метеорологічної станції у Відні почали передавати по телеграфу і по телефону прогноз погоди на всі провінції Австрії, у т.ч. і на Буковину⁷⁶.

Але цими прогнозними даними буковинське селянство майже не користувалося. Відомості про найбільші повені в краї знаходимо у працях згадуваного уже буковинського історика Р.Ф. Кайндля, у крайовій пресі, архівних документах.

Зокрема, великою була на Буковині повінь 1762 р., особливо на Лівобережжі р. Прут. Тоді у значній мірі було пошкоджено урожай, зруйновано дороги, житла. У 1779 р. вода в Пруту піднялася настільки, що залила майже всю широку долину р. Прут і дванадцять сіл, завдала великої шкоди рухомому майну, забрала багато хат.

У 1782 р. дощі йшли чотири місяці з серпня по листопад майже безперервно, завдали великої шкоди полям, дорогам, господарству. 20-21 червня 1837 р. безперервно йшов великий дощ, р. Прут піднялася на 6,4 м. Вода несла млини, хати, села Ленківці, Жучка, Калічанка опинились під водою, місцевість на лівому березі виглядала як суцільне озеро⁷⁷.

У середині травня 1862 р. від сильного розливу р. Прут у селах Оршівцях, Неполоківцях, П'ядиківцях та інших змило посіви, знесло мости, річкові млини, будинки, огорожі, сади, деяку худобу⁷⁸. Знесений у Неполоківцях міст через кілька років було відбудовано, але дерев'яний. Тож у 1890 р. його знову

зруйнувала повінь. Тільки із завершенням тут будівництва залізного мосту через Прут на початку липня 1892 р. транспортне сполучення у цьому регіоні стало більш надійним⁷⁹.

Під час повені в кінці липня 1870 р. у Вижниці 60 бідних родин лишилися без даху над головою, води розбурханого Черемошу зруйнували їхні житла. 8 червня 1871 р. під час повені у придністрянському селі Звенячині знищено 6 хат, забрано водою 7 млинів, зазнали втрат 50 господарств, навіть були людські жертви⁸⁰.

У кінці червня 1876 р. сталася велика повінь у гірській частині краю. Значної шкоди було завдано с. Сергіям, знесено мости на річках і потоках, зазнала збитків і Вижниця. Внаслідок тривалих дощів у окремих місцевостях відбувалися зсуви ґрунту, завдаючи великих руйнувань людським житлам, знищуючи городи, родючі поля⁸¹. 12 червня 1883 р. у с. Великому Кучурові, у місцевості Тисовець внаслідок зсуву ґрунту зникло 600 йохів (1 йох = 0,57 га) поля і городів, зруйновано 112 хат повністю, або так, що вони стали непридатними для життя. У зв'язку з цим лихом крайовий сейм ухвалив надати 112 родинам Великого Кучурова, будинки яких було зруйновано, по 100 флоринів (Для порівняння: 1 ц пшениці у 1887 р. коштував 7,8 фл., 1 ц жита – 5,2 фл., 1 ц ячменю – 5,3 фл., 1 ц кукурудзи – 4,4 фл.)⁸².

Особливо масштабною була повінь на Буковині (і в Галичині) 31 серпня 1889 р. Бурхливими водами Пруту в Чернівцях підмило залізничний міст, затопило паровий млин і парову трачку, частина міста опинилася під водою. Так само у селах П'ядиківцях, Ленківцях, Жучці – вода наробила багато шкоди: у П'ядиківцях пішов з водою тартак з усіма приміщеннями і матеріалами, у Ленківцях поплило 40 хат, а чимало було пошкоджено, у горах всі мости зірвано, дороги розмило, деякі житла зруйновано. У Сторожинецькому пов. було зруйновано чи пошкоджено 83 хати, у Кіцманському – 157, знищено врожай на 200 йохах, чим завдано шкоди на 182 тис. фл.

У зв'язку з цим крайовий президент Ф. Піно 5 жовтня 1889 р. провів з крайовими і повітовими чиновниками крайову нараду з цього питання, 10 жовтня виступив на сесії крайового сейму з проханням до уряду не стягати у цьому році в краї 20 тис. фл. недоїмок і надати кредит у сумі 30 тис. фл. Буковину відвідав з цією метою міністр землеробства граф Фолькенгайм.

Внаслідок тривалих дощів і повеней у 1889 р. у порівнянні з 1888 р. на Буковині було зібрано значно нижчий урожай: пшениці – майже у 2 рази, жита – у 1,6 рази, ячменю – у 1,6 рази, вівса – у 1,5 рази, кукурудзи – у 1,1 рази, картоплі – у 1,3 рази⁸³. Надана на Буковині потерпілим допомога була мізерною, виконавчий комітет крайового сейму виділив 3 тис. фл., стільки ж дав цар⁸⁴.

У 1890 р. у с. Черепківцях Серетського пов. (нині – Глибоцького р-ну) повінь знесла навіть залізничний міст, який було відновлено аж у жовтні 1892 р. і пущено поїзди на Сучаву⁸⁵.

«Норовистим» був і гірський Черемош, який, вирвавшись з гір, майже щороку змінював русло, а інколи і два рази на рік. Через це частина мешканців Вижниці мусила у 1892 р., після чергового руйнування жител перейти на нове місце і збудувати там свої житла, ту частину назвали «Нова Вижниця»⁸⁶.

Сильна повінь 5 червня 1893 р. знесла значну частину с. Слободи-Банилова (або Панської Долини), вціліло лише 10 – 12 хат і церква, загинула більшість худоби, у Вижниці затоплено 40 хат. А загалом літні повені 1893 р., спричинені річками Прутом, Черемошем, Сіретом, Сучавою, Молдавою, завдали шкоди 12760 селянським господарствам і 70 поміщицьким у 220 селах і містах на суму майже 1,5 млн. фл. (або на 3 млн. крон). Особливо зазнали руйнувань шосейні дороги (на 117,4 тис. фл.), залізниці, наплавні млини на річках, знищено посіви на тисячах гектарів полів, городів. По окремих повітах завдана шкода становила: по Чернівецькому – на 159,4 тис. фл., по Кіцманському – на 66,4 тис. фл., по Сторожинецькому – на 314,6 тис. фл., по Вижницькому –

на 204,2 тис. фл., по Серетському (нині – Глибоцькому р-ну) – на 76,3 тис. фл., по м. Чернівцях – на 3,3 тис. фл.⁸⁷

Характерною особливістю літніх повеней на Буковині було те, що у кінці травня – на початку червня на вершинах Карпат інтенсивно танули сніги і швидко поповнювали практично всі ріки, що протікали по території Буковини (Дністер, Прут, Черемош, Сірет, Малий Сірет, Сучава, Молдава, Бистриця та ін.).

Такою була повінь на Буковині на початку червня 1897 р. Повноводний Черемош забрав у Вижниці 6 хат, у Черногузах – 1, залив у Вижниці залізничний вокзал, село Слободу – Банилів, а р. Прут – села Рогізну, Ленківці, Жучку, околиці Чернівців та ін. Повені 1897 р. завдали шкоди Буковині на 600 тис. крон (300 тис. фл.)⁸⁸.

Відповідно до закону, шкоди, завдані повенями, підлягали відшкодуванню: складалися списки потерпілих, визначалися комісіями розміри втрат кожного і всіх разом по селах, повітах і відправлялися у Крайове управління, Буковинський сейм, австрійський уряд, дехто направляв прохання до цісаря. Практично у всіх проханнях по допомозі потерпілі просили знизити податки: будинковий, прибутковий, земельний, або перенести їх на наступний рік, або взагалі не стягати у рік стихійного лиха. Відповідно до австрійського закону від 6.07.1888 р., заміненого законом від 12.07.1896 р. про зниження земельного податку у зв'язку зі стихійними лихами, таке зниження могло відбутися, якщо сільськогосподарські культури стихією знищені, чи пошкоджені повінню, градобоєм, пожежею на полі, посухою, внаслідок вимокання, вилягання, пожирання шкідниками, хворобами рослин.

З метою більш прискіпливого (економного) ставлення до виконання закону про зниження податків при стихійних лихах міністерство фінансів Австро-Угорщини у квітні 1903 р. у своєму розпорядженні крайовим адміністраціям вимагало ділити потерпілих від стихійних лих, що просили зниження податків, на 2 категорії: 1) тих, у кого урожай пошкоджений повінню, градом,

посухою, вимоканням, мишами, філоксерою, і 2) тих, у кого шкода урожаю була спричинена комахами, хворобами рослин та ін.

Потерпілий міг просити зниження податку, якщо урожай втрачено на $\frac{1}{4}$ і більше. Прохання слід було подати не пізніше 2 тижнів, щоб обсяг збитків оцінила відповідна комісія⁸⁹.

Але специфіка формулювання положень цього закону давала можливість для того, щоб не знижувати податки через стихійні лиха, особливо із затягуванням подачі документів обстеження та ще й німецькою мовою здебільшого неписьменних селян. Абсолютна більшість селянських господарств була незастрахованою, бо страхувальна плата для більшості селян була високою.

У зв'язку з повинню і неврожаєм 1897 р. і злиденним становищем населення буковинські депутати австрійського парламенту Б. Штраухер, Тітінгер і Д. Поповіч внесли у парламент у травні 1898 р. екстрений депутатський запит такого змісту: Злидні серед сільського і міського населення Буковини набирають загрозливого характеру. Засоби до життя неймовірно подорожчали, у краї панують бідність і голод, з'являються навіть випадки голодного тифу, які загрожують перерости у масове захворювання. Саме це і особливо торішній неврожай та страждання змушують багатьох емігрувати. Селяни не мають жодних засобів для ведення сільськогосподарських робіт через торішній неврожай і бідність. Депутати просили допомоги для Буковини⁹⁰.

Потерпілим від повені 1897 р. цісар виділив із своїх багатств 5 тис. фл.⁹¹ Це він робив для потерпілих і в інших провінціях, чим підтримував собі високий авторитет. Бо й мав звідки дати. Для прикладу наведем його статки за 1907 р. У його володінні було 149037 га земельних угідь у 24-х домініях у різних провінціях імперії. У т.ч. орної землі 43 тис. га, луків і пасовиськ – 19 тис. га, лісів – 80 тис. га (36 лісництв), неужитків (гори) – 12,3 тис. га, садів, городів, виноградників – 575 га, ріки, ставки, озера займали

3150 га, під будівлями – 300 га. Господарсько-виробничий комплекс: 2 цукрові заводи, 111 гуралень, які виробляли за рік 115 млн л алкоголю. Мав також цегельні, млини. У мисливських угіддях вівся належний облік упольованої дичини за кожен рік. Наприклад, за 1907 р. убито 1729 оленів, 246 диких гірських кіз, 680 сарн, 15528 зайців, 4523 диких кролів, 167 глухарів, 14925 куропаток, 4686 диких качок, 36 бекасів⁹².

Невгамовний Черемош під час повені 23 червня 1902 р. зірвав мости у Вижниці та вище по течії, залив Руський Банилів та сусідні села, знищив посіви на великих площах⁹³.

30 липня 1903 р. вийшли з берегів потоки Теплиця, Глибочок, Чорна, Псерника (Псарева чи Псарів, Писарів), що впадають у Черемош, і затопили частину м. Вашківців-над-Черемошем, поля, знищено посіви. Загальні збитки становили 250 тис. к⁹⁴

29 – 30 квітня 1906 р. повноводний Черемош вкотре залив Слободу-Банилів, забрав 8 хат, залив інші села, завдавши шкоди на 120 тис. к⁹⁵.

Бувало, що окремі роки підряд супроводжувалися «комбінованими», суцільними погодними негараздами, зокрема 1908 рік. Він супроводжувався і зливами, і повенями, і приморозками, і посухою.

20 липня 1908 р. велика злива, град і повінь завдали значної шкоди Селятину і навколишнім селам та хуторам, зокрема таким, як Плоска, Мінти, Ропочів, Руська, Красний Діл, Костелева, Лупшин, а також селам Конятин, Яблуниця, Довгопілля. Через втрати кормів для худоби (а скотарство в Карпатах було основою господарювання) горяни масово спродували її за безцінь. Корова, що коштувала до 400 крон, продавалася за 80 к.⁹⁶

27 липня того ж 1908 року від великої зливи вийшов з берегів Черемош і підтопив села Руський Банилів, Чорторию, м. Вашківці, а Слободу Банилів (до 200 хат) затопив повністю. Як повідомляло Вашковецьке повітове управління через два дні президії Крайового управління Буковини, річка Черемош через

відсутність будь-яких захисних споруд щороку підмиває береги і наближається до Слободи-Банилова, а 27 липня за одну годину село було повністю покрито водою, яка сягала у будинках вікон і вище. 5 чоловік жандармів і членів місцевої управи впродовж 11 годин на двох старих човнах переправили із затоплених хат у безпечне місце понад 100 мешканців, з них до 60 дітей, жінок, стариків, інвалідів і подбали про їх харчування. У донесенні повідомлялося, що мешканці Слободи-Банилова – це здебільшого бідні люди, поденники, халупники, а зібрана і пов'язана у снопи озимина залита зливами, проросла, гниє на полях. Дві хати попливли з водою, дві розвалилися, вода забрала чимало дрібної худоби. Відомо, що постраждалим була надана незначна допомога: від повітового управління – 300 крон, від міністерства внутрішніх справ – 1,2 тис. к. Тож ще й 1910 р. багато господарств не було відновлено, а частина потерпілих вважала за краще емігрувати в Канаду⁹⁷.

Із значним запізненням, аж у вересні 1909 р. отримали грошову компенсацію (15 тис. к.) за шкоду від стихійних лих 1908 р. селяни Лукавця, Мігови і Меги Вижницького пов.

М. Василько з кількома галицькими українськими депутатами знову внесли 10 березня 1909 р. у парламенті інтерпеляцію до уряду щодо відшкодування постраждалим у 1908 р. від стихійних лих. У ній говорилося: «З причини злив і граду, які в попередньому році навістили Східну Галичину і Буковину, а восени настали зарання морози і випав сніг, що знищили найважливішу поживу населення, в кінці довгої зими, що панує в Східній Галичині і на Буковині, настала страшна нужда; голод і студінь загрожують міліонам населення; стан худоби меншає щодня в страшний спосіб, бо бракує навіть соломи, якою би можна годувати худобу». Великі власники лісів забороняють селянам навіть збирати зіпріле листя в лісі, щоб годувати худобу. «Біда і нужда загостили до кожної мужицької обори, але уряди податкові не зважають на то, а стягають податки в найгостріший спосіб... Нарід находиться в крайно невідраднім положеню, а

всякі зарядження (розпорядження. – Авт.) правительства показалися неостаточними». Інтерпелянти просили в уряді допомоги галичанам і буковинцям усім, чим тільки можна: грішми, зерном, кормами для худоби, зниженням тарифів на залізниці при перевезенні кормів та ін.

Така ситуація складалася і в інших місцевостях, що спонукало селян, зокрема виборців, звертатися до своїх парламентських і сеймових депутатів по допомогу. 19 грудня 1908 р. депутат Микола Василько у зв'язку з цим заявив на засіданні австрійського парламенту: «Минулий рік був під зглядом погоди надзвичайний: в часі дозрівання збіжа йшли на переміну посуха, зливи, повені, градобиття... які знищили всі плоди, а як підійшли... жнива, прийшли знова зливи, а в останній стадії жнив – надзвичайно скоро зима. З одного боку, в горах змарнувалася цілковито паша, з другого, на рівнинах – всьо збіжа». А чим допоміг уряд? «Відписано дещо податок, але це просто смішно. Відписувано кілька процентів, зате стягано залеглости (недоїмки. – Авт.) безвзглядно (незважаючи ні на що. – Авт.). Коротко сказавши, зарядження (розпорядження. – Авт.) правительства є так недостарчаючі, що нашому мужикови грозить голод»⁹⁸.

М. Василько і група депутатів звернулися 21.01.1909 р. з інтерпеляцією (депутатським запитом. – Авт.) до прем'єр-міністра барона Бінерта, міністра внутрішніх справ барона Гардтля, міністра сільського господарства Попа та міністра фінансів Й. Коха, пояснюючи: внаслідок нестачі кормів, з одного боку, є велика загроза для тваринництва, з другого, внаслідок недороду значна частина селянських родин змушена буде голодувати. Депутати знову просили: надати Буковині допомогу в сумі 1 млн крон, за 1908 рік зовсім не брати з селян податків і недоїмків, а за 1909 р. не брати податків аж до осені. У січні 1909 р. уряд надав відшкодування за 1908 р. трьом сільським громадам у сумі, відповідно, 1,2 тис. крон, 1,4 тис. к. і 2,2 тис. к., хоча такої допомоги просили десятки громад⁹⁹.

У червні 1909 р. газета «Православна Русь», дещо перебільшуючи, повідомляла, що майже половина Буковини залита водою і вибита градом. Учасники народного віча у с. Розтоки Вижницького пов. 8 серпня 1909 р. у зв'язку з систематичними розливами Черемошу в своїй резолюції ухвалили «заложити (організувати. – Авт.) водяне товариство для охорони берегів перед виливами Черемошу в громадах Мариничі, Петраші, Розтоки і Підзахаричі»¹⁰⁰.

8 липня 1911 р. Буковину спіткала велика повінь від розливу рік Пруту, Черемошу, Сучави, Сірету та інших. Прут піднявся на 6 м. Цілков у воді опинилися Ленківці, залило 500 хат у Вашківцях (зруйновано 44). У Старій Жучці підтоплено 164 хати, 10 розвалилися. Загалом тут із 800 родин постраждало 100, завдано шкоди на 200 тис. к. У Ленківцях-Приватних із 300 хат половина була пошкоджена, 16 розвалилися, шкода становила 100 тис. к. У Ленківцях-Кемеральних із 300 хат 30 зникло зовсім. Шкода становила 120 тис. к. У Старих Мамаївцях підтоплено 64 хати, у Нових Мамаївцях знищено 12 хат. Крім того, у Чернівецькому повіті було підтоплено Рогізну (115 хат), Білу, Ревне, у Кіцманському повіті – Чорторию (пошкоджено 30 хат), Дубівці, Лужани, Реваківці, П'ядиківці, Оршівці, Неполоківці, Шипинці, у Вижницькому пов. – всі села над Черемошем, зокрема Руський Банилів (знищено 20 хат), Слободу-Банилів (залило 50 хат), у Сторожинецькому пов. – Банилів-Волоський (20 хат), Панку (4 хати) та інші, ряд сіл у Серетському пов. Всього було підтоплено 3 міста і 50 сіл, у т.ч. 42 – у північних повітах. Зруйновано сотні саманних хат, чимало родин опинилися просто неба, у т.ч. у Чернівцях – 200 родин. Загальні збитки на Буковині становили 8 млн. к.¹⁰¹. Буковинські депутати австрійського парламенту просили в уряді допомоги хоча б на 2 млн. к., списати з постраждалих недоїмки по податках, виділити на укріплення берегів річок 6 млн. к. Виконавчий комітет крайового сейму виділив постраждалим 30 тис. к. (до речі, 1910 р. на мисливську виставку для буковинського панства він виділив

200 тис. к.), цісар пожертвував 20 тис. к., магістрат Чернівців – 10 тис. к. У зв'язку з цим лихом у лютому 1912 р. у Чернівцях відбулася нарада під керівництвом крайового президента графа Рудольфа Мерана з участю крайових посадовців, які визначили кошти на укріплення берегів Сірету і Сучави. Це рішення як крайовий закон ухвалив у жовтні 1912 р. і крайовий сейм¹⁰².

На початку травня 1912 р. внаслідок злив і великої повені у значній мірі пропали посіви у Вашківцях, Чорторії, Вилавчому, Долішніх Станівцях, Калинівцях, Барбівцях (нині – Брусниця), Замості, Слобідці. Повінь повторилася і на початку вересня того ж року. Внаслідок цього у Путилові 50 родин залишилися без житла. В окремих селах були людські жертви. У Селятині завдано шкоди на 180 тис. к., у Кіцманському пов. – на 80 тис. к., у Серетському – на стільки ж, у Вижницькому – на 120 тис. к.¹⁰³. У замітці «Голос тривоги з Гуцульщини» в газеті «Нова Буковина» за 23 березня 1913 р. повідомлялося, що навесні і влітку 1912 р. внаслідок сильних злив було знищено урожай, і населенню загрожував голод. «І цей страшний гість з'явився в цілій наготі. Бідніші люди продають сердаки та кожухи, заможніші залазять даліше «гірським п'явкам» (лихварям. – Авт.) в пазурі, щоб тільки роздобути хоч трохи гроша, аби купити «кукурудзянки» або навіть уже і грису, яким можна би пекучий голод заспокоїти... Невідступний брат голоду тиф... розпаношується (панує. – Авт.) чимраз більше, і люди мруть як мухи»¹⁰⁴. У зв'язку з цим буковинські депутати австрійського парламенту на початку грудня 1912 р. просили в уряді коштів на купівлю для потерпілих картоплі, кукурудзи, муки¹⁰⁵.

Але через те, що така допомога, як правило, поступала з великим запізненням, здебільшого наступного року, селяни, особливо гірських сіл, на своїх масових вічах (зборах) ухвалювали звертання до влади по допомогу в міру того, як голод ставав усе більш нестерпним, тобто у зимові, весняні і навіть літні місяці наступного року. Ось одне з таких рішень учасників віча гірського с. Довгопілля 12 лютого 1913 р.: «З огляду на се,

що повени і слоти, які навістили наш [Вижницький] повіт і в році 1912, а яких наслідки загрожують тубольцям неминучим голодом та щоб сему нещастю запобігти, проситься виділити для громади певну суму грошей, які були б розподілені під контролем староства». 15 лютого таке рішення ухвалило віче у с. Яблуниця, 16 лютого – у с. Дихтинець, 23 лютого – у с. Конятин, 4 березня – у м. Вашківці¹⁰⁶.

Власті не могли ігнорувати численні звернення потерпілих від стихійного лиха і подекуди компенсували збитки. Приміром, селяни Горошівців у 1913 р. одержали допомогу зерном у розмірі 190 корців (1 корець \approx 100 кг); у Серетському повіті (нині – Глибоцький р-н Чернівецької обл.) допомогу отримали 2394 селянини 39 сіл у розмірі: 1052 ц кукурудзи, 599 ц картоплі, 402 ц жита¹⁰⁷.

Слід підкреслити, що стихійні лиха, особливо на початку ХХ ст., коли кілька років підряд були маловрожайними чи й неврожайними, справляли негативний вплив не тільки на сільське господарство, погіршували становище не тільки селянства. Вони негативно впливали і на всі інші сфери економічного життя краю – промисловість і ремесло, транспорт, торгівлю, фінанси. У листі Крайового банку Буковини до президії Крайового управління від 11 грудня 1912 р. зазначалося: «Внаслідок злив, повеней і неврожаю в 1911 і 1912 роках економічне становище населення, особливо сільського, так погіршилося, що всі іпотечні і комунальні боржники ніяк не можуть виконувати свої зобов'язання, річні кредитні проценти не погашаються, борги зростають. У Крайовому банку накопичилось чимало купонів, закладних листів, векселів, комунальних фінансових зобов'язань. Банк мусить їх реалізувати... Банк має і власних закладних листів на 2,5 млн крон комунальних та інших фінансових зобов'язань. Але їх ніхто не купує, проценти не сплачуються. Гроші ніхто не вкладає...»¹⁰⁸.

Затяжні дощі, повені (особливо у липні) та інші стихійні лиха значно знизили в цілому урожай сільськогосподарських

культур на Буковині і у 1913 році. Як писала газета «Народний Голос», поганим був урожай кукурудзи, жита, вівса, буряків, гороху взагалі не було, посереднім був урожай пшениці, нижче середнього – урожай картоплі¹⁰⁹. І знову потерпілі багатьох сіл (Василева, Дихтинця, Мігови, Розтоків, Довгопілля, Кадубівців, Юрківців, Веренчанки, м. Вашківців та ін.) зверталися до властей по допомогу¹¹⁰. З огляду на ситуацію, що склалася, потерпілим краю від негоди для придбання засобів до життя, насіння для засіву було вирішено виділити 500 тис. к.¹¹¹. (Щоправда, виділено ще не означало видано).

Неврожаї у зв'язку з несприятливими погодними умовами у 1912 і 1913 р. на Буковині – сільськогосподарському краї, де у 1910 р. у с/г було зайнято 71% населення¹¹², дуже тяжко позначилися на добробуті як сільського, так і міського населення, зокрема на початку 1914 р. У Чернівцях, Сторожинці відбулися походи голодних, протестні мітинги безробітних з вимогами допомоги. 3 – 4 лютого 1914 р. на сесії крайового сейму обговорювалося питання про допомогу у вигляді громадських робіт з виділенням на це 1,2 млн к. На сесії депутат Г.Григоровіч заявив: «Мої панове! Те, що тут пропонувалося, надовго впливу не матиме. Коли б ми обійшли всі будинки у місті і краї, то в кожному третьому домі ми виявили б людей які плачуть і не знають, що з ними станеться завтра, людей, які тижнями нічого не їли... 5–6 місяців селянин мусить жити лише на квашеній капусті і картоплі...»¹¹³.

27 березня 1914 р. виконавчий комітет крайового сейму звернувся до міністерства внутрішніх справ Австрії з пропозицією створити у Крайовому банку Буковини з державних коштів фонд у 500 тис. к. строком на 10 років, який надавав би сприятливий кредит потерпілим від стихійних лих. Водночас звернувся до повітових управлінь з'ясувати на підставі поземельних книг власності (т.зв. «грунтових книг»), скільки виявиться бажаючих господарів одержати такий кредит. Станом на 17 червня 1914 р. таких виявилось не менше 21 тис., з них $\frac{3}{4}$ –

з північних повітів Буковини, а заяви їй далі поступали. Крайове управління звернулося до МВС Австрії розширити цей фонд до 1 млн. к. МВС 25 червня 1914 р. відповіло, що поскільки бюджет уже затверджений, то кредитний фонд уже не можна відкрити. Необхідно скласти нові списки і фонд буде відкрито пізніше¹¹⁴. А тим часом наспіло нове стихійне лихо: місцева с.-д. газета «Vorwärts» («Вперед») повідомила 29 липня 1914 р. про чергову значну шкоду (8 млн. крон) від грозових злив 5–12 липня 1914 р. у 50 селах Буковини (у т.ч. у 42 селах у північних повітах) і необхідність «компенсацій потерпілим»¹¹⁵. Та цей крик по допомогу від грізного природного стихійного лиха зразу ж був заглушений 1 серпня 1914 р. куди грізнішим явищем, вчиненим не природою, а войовничою людською натурою – Першою світовою війною з наступними велетенськими людськими й матеріальними втратами – і без жодних компенсацій.

Наведені окремі сумні події з повеневого лиха на Буковині за означений період (а повені були і пізніше, особливо у 1927 р., 2008 р.) дозволяють зробити деякі висновки. Здебільшого повені відбувалися у червні і липні, зокрема через посилене вирубування лісів у Карпатах. Їх раптовість, несподіваність для людей пояснювалася майже повною відсутністю в селах повідомлень гідрометеослужби. Абсолютна більшість селянських господарств не була застрахована.

Мало значення й те, що через малоземелля селяни зводили оселі на гіршій землі, у т.ч. й у долинах рік, близько біля води. Це було зручно для водопою худоби, прання, купання, риболовлі, але небезпечно у час повені. Берегоукріплювальні роботи на річках через брак фінансування велися у незначних масштабах. Приміром, у 1908 р. із необхідних робіт на р. Прут на протязі 42,5 км вони велися на протязі 1 км.

Хати будувалися примітивні із саману, на низеньких фундаментах із бутового каменю. Тому при підтопленні під час повені стіни намокали, розм'якали і хати осідали, розвалювалися.

Цей гіркий довід минулого підказує, нам нині, що будинки доцільніше зводити подалі від зон можливого затоплення. Для цього поцікавитися, який був максимум підняття води у тому чи іншому місці в минулому. Якщо ж нема можливості будувати житло на підвищенні, то слід зводити його на міцному високому бетонному фундаменті, вище від глибини води при попередніх підтопленнях. Таке «підвищене» будівництво дорожче, але воно у певній мірі може окупити себе і для нинішнього, і для наступних поколінь, зменшити ризики особистих і державних витрат. Зрозуміло, що слід прислухатися до порад фахівців-архітекторів, будівельників і обов'язково враховувати сумний досвід минулого.

Регулювання рік

Усім відомо, скільки захоплюючих, прозових і поетичних слів сказано про річку – велику, середню, навіть й малу. Особливо влітку, у сонячну днину, при купанні, риболовлі, інших задоволеннях при літньому відпочинку на річці.

Та буває річка й іншою: чорною як земля, повноводною, з ревучими високими хвилями, що все змітають на своєму шляху, завдаючи незчисленних збитків двічі: спочатку у вигляді змивання бурхливими потоками урожаю, особливо з прибережних полів, а добігши до річки, ця вода розширює, піднімає її, спричиняє повені, розливи рік і знесення сотень тисяч кубометрів родючого ґрунту, безповоротно забирає його, збіднюючи і так невеликі селянські нивки.

Особливо це стосувалося головної річки Буковини – Пруту. Цікаво про цю річку висловився історик Буковини Р. Ф. Кайндль: «У широкій долині біля Чернівців річка Прут поводитися, як сама хотіла»¹¹⁶.

Відомий український депутат парламенту і крайового сейму Буковини Є. Пігуляк у своїй промові навесні 1901 р. заявив, що лише ріки Прут і Черемош «роблять рік-річно шкоди на мільйони крон»¹¹⁷. Тому на Буковині постійною проблемою залишалося завдання «вгамувати» ці річки всіма можливими тоді засобами, щоб зменшити шкоди, яких вони завдавали селянам під час виходу з берегів.

Зазначимо, що практично більшість рік Буковини – великих, як Дністер, Прут, менших, як Сірет, Черемош, Сучава, Серетел, на півдні краю – Бистриця, Молдава, а також малі – Путилівка, Бісків, Дерелуй, Мольниця, Совиця, Брусниця, Гуків, Міхідра, Рокитна, Шубранець та десятки дрібних потоків – зв'язані прямо чи посередньо з Каратами, чим пояснюється їх швидкоплинність. А під час великих повеней всі вони могли у більшій чи меншій мірі завдати передусім економічних збитків мешканцям краю. Тому на Буковині завжди залишалося актуальним завдання:

зміцнення берегів, поглиблення річок, захист полів від розливів рік, від неминучих втрат при затопленні.

Офіційно ці заходи і відповідні роботи називалися «регулювання річок», хоча тоді охоплювали далеко не всі сучасні його види, а лише укріплення берегів, поглиблення і спрямлення русел. Вони зводилися до виготовлення в основному з вербових зелених, міцних гілок фашин, укладання їх у визначених місцях одна на одну певної товщини з почерговим пересипанням камінням і глиною, можливо і зі зв'язуванням для міцності дротами. Там, де особливо річка сильно руйнувала береги, насипали каміння, яке, наприклад, доставляли з каменоломень біля Дністра, причому гужовим транспортом, згодом – і залізницею. Приміром, у 1899 р. для проведення регуляційних робіт на р. Прут нижче від Чернівців між селами Остриця, Цурень, Бояни необхідно було доставити з каменоломень біля Дністра 4,4 тис. м³ ломаного каменю¹¹⁸. Робота була важка, трудомістка і потребувала значних асигнувань держави, краю, місцевих громад, зацікавлених осіб і місцевих трударів. І вони виділялися відповідно до ухвалених рішень. Найбільше на р. Прут.

Басейн стоку цієї ріки у межах тодішньої Австро-Угорщини займав 8 тис. кв. км, з них 2 тис. кв. км – у межах Буковини. А по довжині – 100 км – по території Галичини і 48 км – по території Буковини.

Перші значні регулювальні роботи на р. Прут були проведені у 1804 – 1825 рр. Тоді спрямили течію ріки біля Чернівців у напрямку на Калічанку, а на «звільненому» від ріки місці згодом побудовано залізничну станцію¹¹⁹.

Бралися за цю регуляцію і окремі великі землевласники біля своїх володінь, як приміром Олександр Костін у 1862 р. у маєтку в П'ядиківцях зробив спробу спрямувати р. Прут у старе русло біля с. Зеленів у Кіцманському пов.¹²⁰.

Регулювальні роботи здійснювалися на підставі загальноавстрійського водного законодавства і буковинського

крайового водного закону від 6 березня 1873 р. Одне з положень цього закону викликало невдоволення власників земельних ділянок. Для випрямлення течії річки (великої чи малої) не раз потрібно було відвести під нове русло якусь площу чужої землі. Держава мала право її експропріювати, щоправда, за викуп, але старалася визначити якомога нижчу ціну. Так, власники прибережних ділянок землі припрутських сіл Ревне, Стрілецький Кут, Старі Мамаївці, Приватні Ленківці скаржилися у Крайове управління Буковини на те, що при проведенні регуляційних робіт на р. Прут 1898 р. їм за експропрійовані ділянки землі заплатили з розрахунку 40 – 50 крон за гектар, у той час як фактична ринкова ціна за гектар коливалася тоді від 500 до 1000 крон у залежності від якості землі. Крайове управління 10 вересня того року видало розпорядження створити комісію, яка б оцінювала вартість ділянок землі, які «йшли під воду». Комісія з 24 вересня по 3 жовтня 1898 р. вивчала означену ситуацію у названих селах для встановлення місць регуляції. Вона пропонувала: якщо власники експропрійованих ділянок незадоволені компенсацією, справу вирішувати у суді, а вирок суду є обов'язковим¹²¹. Проте коли комісія прибула, щоб безпосередньо визначити «фронт робіт» і частину громадського пасовиська відвести під гідротехнічні об'єкти, селяни, побоюючись, що втратять місця для випасу худоби, комісію прогнали. Кількох бунтівних селян було арештовано. Хоча в окремих селах мешканці були готові й самі виконувати роботи з укріплення берегів річок, лиш би їм влада допомагала коштами у придбанні будівельних матеріалів (каменю) і доставки. Зокрема, селяни Руського Банилова на своєму вічі 2 липня 1901 р. у зверненні до крайового сейму ставили питання про виділення 10 тис. крон на проведення біля їхнього села укріплювальних робіт на р. Черемош проти розмивання берегів і скорочення їх ґрунтів¹²².

За австрійськими законами, якщо річка після надто великої повені у рівнинній місцевості, особливо коло Боянів, Легученів-

Тевтулуй (нині – Припруття), Гоголини (нині – Зелений Гай), розливалася вліво і міняла русло на кілка років, то та площа ставала власністю держави, навіть, якщо річка з часом поверталася (чи її повертали) у старе русло. Були й складніші ситуації, коли Прут як кордон між Австро-Угорщиною і Румунією, розливався вліво, ставав «мандрівним» і якщо б лишався новим фактичним кордоном, то значні площі мешканців згаданих сіл відходили би до Румунії. У таких випадках вступали у перемовини урядові делегації Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) і Молдови (з 1859 р. у складі Румунії) і вирішували проблему. Для австрійської влади основним було – повернути р. Прут у попереднє русло¹²³.

Оскільки річка Прут була прикордонною не тільки для цих двох держав, але й для третьої – Російської імперії (після м. Новоселиці вниз за течією – з Румунією) й поставало питання про регулювання (поглиблення) цієї річки, щоб можна було по ній сплавити ліс з Буковини, з цією метою неодноразово укладалися відповідні міждержавні угоди: у 1866, 1892, 1896 роках.

Регулювання Пруту на Буковині за цими угодами почалося у 60-х рр. XIX ст.; дещо укріпили береги, зокрема при будівництві залізничного мосту через річку біля Чернівців. Потім – лише час від часу. У 80-х рр. було створено змішану Прутську комісію, яка мала займатися регулюванням Пруту аж до Дунаю. Але під кінець 80-х рр. програма була згорнута і вирішено у 90-х рр. проводити регулювання лише на окремих ділянках. Перший такий проект регулювання р. Прут від Калічанки до Остриці міністерство внутрішніх справ Австрії затвердило у 1892 р., і за 3 роки цей проект в основному завершено. Потім здійснювався проект регулювання ріки Прут від Остриці – Клішківців (нині – Новоселицького р-ну) – до Боянів, а також Лужани – Чернівці. До 1905 р. на ці роботи було витрачено 1,5 млн. крон, але для повного завершення на наступні 12 років потрібно було ще 3 млн. к. За міжнародною угодою 1896 р., укладеною в Бухаресті, на подальші роботи виділялося 2,4 млн. франків. Ці заходи сприяли

перетворенню р. Прут у судноплавну для невеликих суден і плотів.

У 1901 р. австрійський парламент ухвалив широкий перспективний план будівництва каналів як шляхів сполучення, залізниць до 1924 р. з фінансуванням 1 млрд. крон, але там нічого не згадувалося про Буковину. Це викликало стурбованість буковинських політичних кіл. У травні 1901 р. група буковинських депутатів австрійського парламенту І. Лупу, Є. Пігуляк, Л. Розенцвайг, В. Репта побували у прем'єр-міністра Е. Кербера, домагаючись фінансування на поглиблення р. Прут, щоб зробити її судноплавною від Чернівців до Новоселиці. А Є. Пігуляк нагадав про необхідність продовження і розширення гідротехнічних робіт не тільки у західних, центральних провінціях Австрії, але й на Буковині. У червні 1901 р. він виступив у парламенті і заявив, що за цим перспективним планом не видно, що буде робитися на Буковині, фактично за ним «не регулюватимуть жодної річки, не будуватимуть ні одного каналу... не проведуть жодної залізничної лінії, отже не принесуть між голодне населення Буковини хліба (мались на увазі робочі місця. – Авт.), ані не обіймуть села краю лінією водних доріг». А р. Прут хоч у обмежених масштабах регулюється від Чернівців до Новоселиці, але на основі угод між Австрією, Росією і Румунією¹²⁴.

Впродовж 90-х рр. XIX – початку XX ст. гідрорегулювальні роботи на р. Прут продовжувалися в окремих місцях за державні і крайові кошти вище і нижче Чернівців, біля Лужан, Чернівців, Остриці, Боянів.

На певний час визначалися конкретні завдання щодо регулювання Пруту. Наприклад, на 1906 – 1907 рр. у різних місцях були визначені різні завдання, загалом на протязі 42,5 км цієї ріки, захистити від затоплень 3,2 тис. га ріллі, на що намічалось виділити 4,2 млн. к., у т.ч. 3,8 млн. к. – з державного бюджету, 0,4 млн. к. – з крайового. Досягти повного виконання

наміченого практично не вдавалося ніколи. Роботи за цей час провели на протязі 27,5 км, захищено 1,8 тис. га ріллі

Про хід виконання регуляційних робіт на всіх ріках Буковини з їх початку і по 1908 рік включно засвідчують такі офіційні звітні дані¹²⁵.

Хід регулювання рік на Буковині впродовж 1906 – 1908 рр.

Ріки	Роки	Необхідно регулювати (км)	Необхідно захистити площ від затоплення (га)	Визначена вартість робіт (млн. крон)	Здійснено від початку робіт до кінця року		
					Одержано (млн. крон)	Закінчено на протязі (км)	Захищено від розмивів рік (га)
Прут Сучава Молдава Разом	1906	42,5	3200	4,2	2,7	25,0	1800
		4,5	180	0,2	0,2	4,5	180
		96,0	4858	1,9	2,0	53,0	1700
		143,0	8238	6,4	4,9	82,5	3680
Прут Сучава Молдава Разом	1907	42,5	3200	4,2	3,0	27,5	2000
		4,5	180	0,2	0,2	4,5	180
		96,0	4858	1,9	2,3	58,0	2000
		143,0	8238	6,4	5,5	90,0	4180
Прут Сучава Молдава М. Сірет Разом	1908	42,5	3200	4,2	3,3	28,5	2100
		4,5	180	0,2	0,2	4,5	18
		96,0	4858	3,7	2,2	60,0	2150
		2,0	20	0,04	0,02	1,5	1,5
		143,0	8238	8,2	5,7	94,5	42695

Як видно з наведених даних, ні вздовж берегів р. Прут, ні за визначеними площами обабіч цієї ріки завдання ще були далекими до завершення.

І причиною при цьому було не тільки недофінансування, але й банальне розкрадання бюджетних коштів. У 1909 р. через розкрадання коштів, виділених на укріплення берегів р. Прут, було арештовано і віддано до суду підрядників Йойля і Савля Кларів, Петра Мандрика за різні махінації при постачанні неякісних матеріалів і виробів. Зокрема, на постачання фашин дістав концесію лихвар Лейба Шніпер із приміських Ленківців, який виявився шахраєм, бо доставляв неякісні фашини. Це була

настільки значна афера, що її назвали „панама”¹²⁶. (Слово «панама» з’явилося у лексиконі у 1889 р., коли було розкрито дуже великі зловживання французької компанії, створеної для побудови Панамського каналу).

Газета «Буковина» писала про це у 1909 р., що до махінацій вдавалися не лише постачальники фашин, але й урядники, які взяли на себе підрядні роботи. «Найбільш діткливо потерпіли при сих махінаціях, – писала газета, – наші селяни, які при регулюванню пролили не одну каплю поту, думаючи, що зароблять собі гарний гріш. Завелись они в своїх надіях страшно, бо гроші, яких робітникам через довший час не виплачувано, пропали без сліду».

Були й інші характерні тоді причини затримки робіт – страйки з вимогою підвищення оплати праці. Так, 5 липня 1908 р. на гідротехнічних роботах біля с. Остриця застрайкувало 43 робітники (у т.ч. 5 галицьких), домагаючись підвищення денної плати з 1,2 крони до 2 крон, це на деякий час призупинило роботи¹²⁷.

Після катастрофічних повеней в краї 1911 р. і завданої ріками шкоди власники полів, депутати різних рівнів, учасники народних віч посилили домагання асигнувань від влади на регулювання всіх рік, де цього потребувалося. Клуб буковинських депутатів у парламенті у липні 1911 р. у своєму депутатському запиті вимагав від уряду 6 млн. крон на проведення регуляційних робіт на ріках Буковини¹²⁸.

Крайовий сейм у своєму меморіалі у грудні 1911 р. до прем’єр-міністра Австрії Карла Штюрка просив виділити на регулювання всіх небезпечних щодо повеней рік Буковини 34 – 35 млн. к., зокрема за рахунок держави – 50%, краю – 30%, зацікавлених ділових осіб – 20%. З цим рішенням сейму крайовий президент О.Р. Бляйлебен тоді ж, у грудні 1911 р., звернувся до того ж прем’єр-міністра щодо реалізації цього рішення. У зверненні зазначалося, що за винятком р. Прут, який регулюється згідно з окремою міжнародною угодою, і з

завершенням регулювання р. Молдава (Пд. Буковина), «всі інші численні ріки і потоки в краї позбавлені всякої охорони берегів і потрібного догляду»¹²⁹.

У квітні 1912 р. у Чернівцях відбулася крайова нарада під головуванням нового крайового президента Р.Мерана за участю представників міністерства сільського господарства, дирекції майна Православного релігійного фонду, місцевих залізниць та інших служб, на якій обговорювалося питання регулювання рік Сірету і Сучави, гірських потоків. Було створено відповідну комісію, яка визначила вартість робіт і розподілила її між платниками за виконані роботи: держави, краю і громад. Але восени 1912 р. крайовий сейм ухвалив рішення: поки що регулювати течії рік Сірету і Сучави, а регулювання Пруту і Черемошу відкласти на майбутнє¹³⁰, що, безумовно, мало своїм наслідком подальший руйнівний вплив розливу рік на зниження врожаю у селян у рівнинній частині краю.

З вимогою здійснити необхідні регулювальні роботи на р. Прут до крайового президента Мерана зверталася депутація селян з П'ядиківців 26 квітня 1912 р. і з Стрілецького Кута – 26 липня 1913 р. Щоб пересвідчитись, Меран автомобілем прибув у це село, оглянув критичну відстань хат від води і обіцяв провести відповідні регулювальні роботи¹³¹ (але незабаром почалася війна).

Впродовж 1913 р. у десятках сіл Буковини поряд з іншими вимогами селяни домагалися від крайових властей проведення регулювальних робіт за рахунок держави з метою захисту своїх полів, свого врожаю від руйнівної стихії. Такі віча, зокрема, відбулися в селах: Розтоки, Довгопілля, Яблуниця, Дихтинець, Киселиці, Тораки, Ленківці, Юрківці, Василів, Кадубівці, Веренчанка, Стара Жучка, Горошівці, Звенячин, м. Вашківці та ін.¹³²

Особливо нарікали на бездіяльність властей у справі регуляції Пруту мешканці прибережного села Ленківці, які постійно терпіли від виходу з берегів цієї ріки. На початку

вересня 1913 р на своєму вічі вони ухвалили: «Проситься послів (депутатів. – Авт.), аби наперли на правительство, щоби регуляція Пруту поступала дальше так, щоби вода не нищила цілу громаду». З цим проханням депутація побувала у крайового президента. Той був не проти, але пропонував з річки забрати наплавні млини.

Мешканці сусіднього села Стара Жучка на своєму вічі 15 вересня 1913 р. закликали владу проводити захисні регулювальні роботи на р. Прут, але не забирати у них так порівняно багато сільськогосподарських площ під нове русло ріки. «Завзивається ц[ісарсько] к[королівське] правительство о заряджене (розпорядження. – Авт.), щоби інженіери виконували дальші роботи при регулюванню Пруту так, аби громадські грунтя не терпіли тільки шкоди, як дотепер, щоби не забирали громаді так багато лозів, а лиш тільки, кільки конечно для регуляції треба та не касували (ліквідовували. – Авт.) усіх млинів на Пруті»¹³³.

Зима і весна 1914 р. внаслідок неврожайного попереднього 1913-го року були дуже важкими для трудового люду: нестача продовольства, його дорожнеча, безробіття, голод, протестні походи голодних робітників у містах з вимогами порятунку. Тобто війни (Першої світової) ще не було, а тисячі безробітних, голодних уже воювали: за хліб, за виживання, власне, за життя, вимагаючи допомоги від власть імущих.

І та мусила хоч якось реагувати. 3 – 4 лютого 1914 р. у крайовому сеймі обговорювалося питання допомоги голодуючим. Один із депутатів Г. Грігорович нагадав, що у часи безробіття у країнах Європи уряди активізовували будівництво не надто шанованих у народі об'єктів: тюрем, арештантських, кримінальних судів, прокуратур, поліцейських дільниць, взагалі урядових споруд, а також доріг, навчальних і медичних закладів, а також здійснювали укріплення від руйнування береги річок. Це можна робити і на Буковині, зокрема виділивши на регулювальні роботи на річках хоча б 2 млн. к.¹³⁴.

Тоді ж з Сторожинця прибула депутація учасників зборів безробітних робітників, вимагаючи продовження регулювальних робіт на р. Сірет. Пропозиція про подолання безробіття шляхом будівництва означених об'єктів знайшла підтримку. Регулювальні роботи проводилися у 1914 р. на р. Прут у Кіцманському і Чернівецькому повітах, зокрема біля с. Лужани і с. Остриця, на р. Сірет у Сторожинецькому пов., на р. Дерелуй у Серетському пов. (нині – Глибоцький р-н), а також у 2 повітах у Пд. Буковині¹³⁵. Значне будівництво, у т.ч. й гідротехнічне, велося і у Чернівцях, але було перерване Першою світовою війною¹³⁶.

Отже, такому грізному стихійному явищу, як повені, вихід рік з берегів, особливо на широких низовинних територіях, затоплення полів, змивання гумусу і в результаті, – знищення або зниження врожаю, люди, зокрема буковинці, протиставили регулювання стоку надмірної води шляхом спрямлення русел і укріплення берегів рік. Безумовно, буковинці мали певні успіхи у цьому двобої. Але багато залежало від сили удару стихії, від наявних людських і матеріальних ресурсів, від тих фінансувань, які виділяла тодішня влада.

Та яка б не була влада в краї впродовж кількох століть (австрійська, румунська, радянська, а нині – українська), які б не були успіхи у протистоянні означеній стихії, подолати її руйнівний вплив, мабуть, вдасться (якщо вдасться) ще не скоро. Про це свідчать майже щорічні випадки затоплень полів, городів, руйнівних зсувів зі значними економічними шкодами для мешканців, особливо прирічкових територій.

Переконливими у цьому відношенні були недавні повеневі події 2008-го, 2010-го та інших років. Так, у припрутському с. Глинниця Кіцманського р-ну 25 лютого 2008 р. на ділянці городу селянки Арестії Бойко стався зсув глибиною до 11 м, довжиною до 40 м, шириною – 10 м. І хоч від осель до річки ще є 20 – 30 м, люди опинилися у великій тривозі, бо ніхто не може гарантувати,

що не станеться ще більшого зсуву з наближенням до житлових будинків¹³⁷.

Під постійною загрозою зсувів і затоплень уже давно перебувають села на р. Сірет Долішній Шепіт, Лопушна і Лекечі Вижницького р-ну. За 2008 – 2018 рр. ріка уже забрала тут понад 10 га присадибних ділянок у тих місцях, де нема дамб, а це протяжністю 1,3 км. Жителька села Долішній Шепіт Галина Косован повідомила кореспонденту газети: «Вода забрала в мене майже сім соток городу. Коли йде дощ, ми спимо у гумових чоботях і одягнуті, бо річка може забрати будинок. Про те, щоб укріпити береги, ми зверталися у різні інстанції, але всюди лише обіцяють... Русло потрібно відвести від житлових будинків, а вже тоді мостити укріплення». Мешканці згаданих сіл багато років зверталися до влади різних рівнів, але безрезультатно, бо на такі дороговартісні роботи нема фінансування¹³⁸.

Як мовиться, причина давня, як світ, а стихія далі залишається неподоланою.

Градобої

Одним із одвічних стихійних лих у землеробстві були градобої. Вони відбувалися переважно у літні місяці, коли розвивалися чи дозрівали сільськогосподарські культури, завжди були раптові, непередбачувані за своїм напрямом, масштабністю, силою удару, наслідками. «Градобиття. Яке то нещасте! – писала у 1910 р. газета «Хлібороб» – орган Крайової сільськогосподарської ради, редагованої С. Смаль-Стоцьким. – Воно нищить не раз усю надію жнив, обертає в ніщо цілорічну працю рільника, приносить з собою недостаток, нужду та голод»¹³⁹.

За градобоями велися відповідні спостереження, реєстрація, опис, оцінювалася завдана шкода врожаю, будівлям, щоб згідно з законом держава чи страхова компанія могли компенсувати втрачене чи надати допомогу тим, хто зазнав втрат. Не раз градобої завдавали населенню досить значних втрат у господарстві. Наведемо кілька таких повідомлень. 21 серпня 1839 р. град у Чернівцях і навколишніх селах вибив тисячі шибок, навіть подвійних вікон, знищив все, що було на полях, навіть картоплю, убивав домашню птицю, калічив овець. Граду випало стільки, що він у затінках розтанув аж на третій день. Шкода, завдана градобоєм лише в Чернівцях, становила 3 тис. фл. 6 серпня 1851 р. сильний град, величиною з волоський горіх вибив тисячі шибок у вікнах, знищив урожай на полях¹⁴⁰.

На початку червня 1873 р. град знищив урожай у с. Мігова на площі 104 фальчі (1 фальча = 1,03 га), у с. Лукавець на площі 12 фальч. Впродовж 8-13 липня 1888 р. у маєтках великих землевласників у с. Погорілівка градом було знищено урожай на площі 120 йохів (1 йох = 0,57 га), у с. Юрківці – на площі 400 йохів у поміщиків, а у селян – на площі 200 йохів¹⁴¹.

8 серпня 1896 р. сильний буревій з градом спіткав багато сіл Кіцманського пов.: Берегомет – над – Прутом, Зеленів, П'ядиківці, Реваківці, Дубівці, Шипинці, Лужани, Витилівку, Лашківку, Валяву, Шубранець та ін. Як писала газета «Буковина», град падав величиною як курячі яйця, вікна у хатах

побиті, деякі будівлі перевернуті, покрівлі позривані, двері вирвані з одвірків, поля спустошені і виглядають, як у листопаді. Люди плачуть з розпуки¹⁴².

Щоб мати деяке уявлення про «градову характеристику» Буковини у кінці XIX ст., наведемо статистичні дані про це стихійне лихо за 1892 р. Того року в краї було 15 днів сильного градобою (не рахуючи дрібних). У ці дні завдано шкоди у 40 сільських громадах (у кожену сільську громаду входило основне село, кілька менших сіл і хуторів) на площі 4981 га 2386 власникам землі на суму 96,6 тис. фл. Але застраховано було серед тих, що зазнали шкоди, лише 24 господарства, тобто 1,0%¹⁴³.

Наступного 1893 р. град «навідався» у 32 громади на Буковині, завдавши втрат 1924 власникам 5561 га посівів на суму 159 тис. фл. Допомога тим, що зазнали матеріальної шкоди від градобою, не раз обмежувалася практичними порадами: у яких випадках слід переорати землю після нищівного градобою, що посіяти, які рештки рослинності залишити, щоб дозрівало¹⁴⁴.

Особливо несприятливими щодо погодних умов, зокрема градобиття, виявилися роки початку XX ст., серед них – 1908-й рік. Так, 2 червня град знищив у с. Погорілівка урожай хлібних та інших культур на площі бл. 1 тис. моргів (1 морг = 0,58 га), завдавши шкоди щонайменше на 10 тис. крон. Решту урожаю у цьому селі, а також у сусідніх селах: Прилипче, Багна, Лука, Звенячин, Хрещатик 25 червня знищив приморозок. Це спонукало депутата австрійського парламенту і крайового сейму від Заставнівського виборчого округу А.Лукашевича звернутися 3 липня до уряду по допомогу у вигляді перенесення сплати податків на наступний 1909 р.¹⁴⁵

20 липня у с. Селетин (Селятин) і навколишніх поселеннях, хуторах: Плоска, Мінти, Ропочів, Руска, Красний Діл, Костелева, Лопушна, Яблуниця, Довгопілля, Конятин сильний град з повинню завдав великої шкоди горянам¹⁴⁶. Пізніше дописувач із гір писав про це: «Велике нещісте навістило наші гори... В селах

Конятин, Яблуниця і Довгополе град... так страшно всьо вибив, що не лишилося таки нічого – всьо із землею перемішалось. Люди ходили як не свої, кожний тяжко здихав [зітхав], плакав та лиш казав: не знати, за яку кару Біг світенський наслав на нас таке нещісте?»¹⁴⁷.

У наступному 1909 р. значного градобиття зазнали 12 червня поля у селах Ревне і Стрілецький Кут неподалік Чернівців, а у кінці червня – у селах Веренчанка, Малий Кучурів, Горошівці, Чуньків, Погорілівка, Репуженці, Онут та інші, які зазнали цього лиха і у попередньому році і не отримали жодної компенсації. І знову депутат від Заставнівського виборчого округу А.Лукашевич і К^о внесли у крайовому сеймі інтерпеляцію про надання допомоги таким селам, як Вербівці, Юрківці, Кострижівка, Хрещатик, Бабин, Прилипче, Лука, Киселів, Онут.

6 червня 1909 р. було завдано значної шкоди градобоєм посівам жита, кукурудзи, конюшини, конопель, садовини у селах: Ленківці, Рокитна, Стара Жучка (на суму до 30 тис. к.), у селі Нова Жучка (на 6 тис. к.). Депутат Є.Семака і К^о добивалися у сеймі допомоги і зниження податків для цих сіл¹⁴⁸.

У 1911 р. великої шкоди від градобою було завдано посівам у селах Горошівці, Чорний Потік, Онут, Самушин, Мосорівка на Заставнівщині, Чорнівка, Кам'яна, Добринівці неподалік Чернівців¹⁴⁹. Приміром, у с. Чорнівка 19 травня градом було повністю знищено посіви жита і пшениці, внаслідок чого їх переорали, пошкоджено хати. Загальна шкода становила 16,3 тис. к. У Добринівцях градобоєм завдано шкоди 54 господарствам на 2,8 тис. к.¹⁵⁰.

Такі випадки з більшою чи меншою шкодою для сільського господарства краю відбувалися практично кожного року.

А що могли протиставити стихії градобою селянські (та й поміщицькі) власники своїх нивок чи земельних масивів у той час (та й понині)? За старовинним забобонним звичаєм, бувало, під час градобою дехто із селян, щоб «вгамувати» стихію, викидали з хати металеві знаряддя праці, особливо кочерги чи

вискакували роздіті і «погрожували» градовій хмарі ножем. У пресі зафіксовано за 1906 рік ніби цікавий, але сумний факт спекуляції пройдисвітів на людській необізнаності природи градобою. У с. Глибока (нині смт, райцентр Чернівецької області) селяни ще на початку ХХ ст. наймали місцевого «градового» за 140 крон на рік, щоб він «відвертав» градові хмари від Глибокої і її околиць. І той «градовий» під час дощу з градом вилазив із свого бурдея, який йому облаштували глибочани на полі, і напівголий розмахував ножем, ніби відганяючи градові хмари. Але не раз невдало, град випадав на поля, завдаючи шкоди. Глибочани були незадоволені. На невдоволення глибочан неодноразовими «поразками» «градового» у боротьбі з градом він відповідав: бо йому ще не заплачено сповна за минулий рік; бо не знає точно, де починаються і де кінчаються поля глибочан; бо у сусідньому селі теж «бореться» з градом такий же конкурент – «градовий», який «гонить хмари на мене, а я на нього. І, буває, перемагає то він, то я»¹⁵¹.

Посміхаємося і скажемо: то вже все в минулому. Знаємо, що у наш час при допомозі авіації й використання спеціальних реагентів можна «розганяти» грозові, градові хмари, однак щоб це робила одна людина без нічого «голіруч» – це байка. Але ось порівняно недавня, 30 років тому, оповідь (скорочена) карпатського мольфара Михайла Нечая, передана кореспондентом газети «Молодий буковинець» Н. Будною у номері за 21 червня 2018 р. про його участь у першому естрадно-пісенному фестивалі України «Червона рута» 1989 р. у Чернівцях. «На перший фестиваль «Червона рута» мене запросив телеграмою Центральний комітет комсомолу України з Києва. До Чернівців мене привіз начальник авіаційної міліції. В оргкомітеті попросили, щоб я тримав сонячну погоду протягом фестивалю..., бо йшли затяжні дощі. Але я за одну ніч настільки ущільнив (а, може, розрідив? – Авт.) хмари над Чернівцями..., що небо було кришталево чисте... І я утримував цей режим сім днів...»¹⁵².

Справді, карпатський мольфар Михайло Нечай (царство йому небесне у зв'язку з трагічною загибеллю) був на цьому фестивалі, здійснював певні «антидощові» маніпуляції, у т.ч. з вогнищем на стадіоні, нібито з «позитивними» погодними наслідками. Однак тоді його вплив на дощові хмари, мовляв, ніхто науково не підтвердив (і не спростував). (Не може таке зробити і автор цих рядків, який був на згаданому фестивалі). Тому й закрадається підозра: а чи далеко відійшов дід Нечай (хай Бог простить) зі своїм мольфарством у 1989 році від глибоцького «градового» зі 140 кронами річних у 1906 р.?

Але повернемося до предмета нашого дослідження. У протистоянні градовій стихії буковинські селяни у ХІХ – на початку ХХ ст. вдавалися до більш реального способу порятунку свого врожаю. Незважаючи на незручності, вони намагалися тримати у володінні своє поле не одним суцільним масивом, а невеликими нивками у різних місцевостях (бувало по 10 і більше ділянок). Град здебільшого йшов смугами, і якщо знищив у якогось господаря урожай в одному місці, то в іншому він уцілів¹⁵³.

Більш надійним способом убезпечити собі відшкодування втраченого від градобною врожаю було страхування. Чернівецька газета «Повідомлення Товариства крайової агрокультури у герцогстві Буковина» за травень 1876 р. констатувала, що сільське господарство краю дуже зазнає шкоди щороку від градобною, а тому необхідно вступати у товариства, що страхують посіви від градобиття¹⁵⁴.

Однак, як свідчать джерела, таким страхуванням більш-менш були охоплені великі поміщицькі, орендовані господарства, а селянські – в абсолютній більшості перебували поза таким страхуванням через його дорожнечу. Як писала у 1895 р. газета «Буковина», «обезпечуване» (тобто, страхування. – Авт.) у нас на Буковині майже зовсім занехаяне»¹⁵⁵.

Тому єдиним шляхом для селян отримати компенсацію за знищений градом урожай була державна допомога їм як

платникам податків. Згідно із законом для цього впродовж 8-14 днів після градобою необхідно було, щоб спеціально створена комісія провела відповідне обстеження завданої шкоди, визначила її розмір у грошах і подала матеріали у повітове управління. Там відповідно до тих умов і обставин, які були виписані у законі, визначався розмір допомоги. Остання ніколи не компенсувала повністю втрату, а тільки частково. Якщо комісія подала матеріали несвоєчасно, допомога втрачалася, що траплялося не раз. Тому на традиційних селянських вічах (зборах) в ухвалених резолюціях нерідко містилися вимоги до властей, щоб комісії своєчасно подавали матеріали обстежень втрат урожаю від граду в повітові управління.

Така допомога визначалася в основному із коштів наступного бюджетного року (з 1 жовтня) і могла дійти до потерпілого інколи аж через рік, а то й довше. Приміром, через рік отримали навесні 1909 р. таку допомогу в сумі 15 тис. к. потерпілі у 1908 р. через градобою селяни Молодії, Луковиці і Кута-Баїнського¹⁵⁶.

Через 8 місяців, 29 березня 1909 р., отримали допомогу у зв'язку з градобоєм 1908 р. селяни гірських сіл Путильщини: Конятина, Яблуниці і Довгопілля. Ось як очевидець описав ту картину отримання допомоги. «Ту запомогу роздавали в неділю 21 марта с[его] р[оку] (тобто – 1909. – Авт.). Хтось гадав би, що то ярмарок у селі, такого народу зійшлося – і бідні, і багаті, і геть де лиш хто жиє в селі і у верхах. Посходилися та й ждуть коло канцелярії на пана комісаря, що має прийти гроші людям роздавати. Прийшли пан комісар і роздали кілька кому написано було від староства – одні дістали по 20 корон, одні – по 30,35,40,50, а щось 3 середні газди дістали по 100 кор. А більш як половина села самих бідаків не дістали ані сотика (1 корона = 100 сотиків, або гелерів. – Авт.), хотя і бідним, як і богачам, град вибив всьо; пусто-дурно стреміли (стирчали. – Авт.) коло канцелярії». (Щоправда, видана грошова допомога від градобою

не у всіх пішла за призначенням, бо поряд з канцелярією стояла... корчма)¹⁵⁷.

У вересні-листопаді 1909 р. як компенсацію за шкоду від градобою 1908 р. отримали допомогу селяни Лукавця (нині-Луківці), Мігови і Меги Вижницького пов. (15 тис. к.), Старої Жучки, Магали і Топорівців Чернівецького пов. (1,3 тис. к.), Стрілецького Кута і Ревни того ж повіту (1 тис. к.)¹⁵⁸.

Одержувана допомога далекою була від повного відшкодування втрат від градобою. Так, у с. Чорнівка градом 19 травня 1911 р. селянам було завдано шкоди сільгоспкультурам на суму 16311 к., отримали допомогу грішми 1809 к. (11%), декому відмовили, 21 господаря через неухажність пропустили. Допомогу отримали 106 господарів. Один господар отримав 120 к., один – 113 к., один – 90 к., один 83 к., 48 господарів отримали допомогу в розмірі від 5 до 10 крон, 30 – у розмірі від 11 до 20 к., 15 – у розмірі від 21 до 30 к., 7 – у розмірі від 31 до 40 к., 2 – у розмірі 51 – 60 к. Таким чином, компенсація грішми порівняно зі шкодою від граду становила 11%. Тоді ж було надано допомогу у зв'язку з градобоєм 54 господарям с. Добринівці у сумі 958 к., хоча обраховані збитки становили 2808 к., тобто компенсація становила 34%¹⁵⁹.

Звичайно, когось звинувачувати у втраті урожаю від градобою буковинці не могли, бо це природне явище було стихійним лихом, і при відсутності страхування вони розраховували частково на допомогу держави, а здебільшого мусили обмежувати свій сімейний бюджет.

Пожежі

Вогонь – могутня сила природа, що супроводжується горінням, виділенням тепла і світла. У природі виникав (і виникає) від блискавки, дії вулканів, самозагорання, у людському суспільстві – від цілеспрямованого його використання людиною. Вогонь мав надзвичайно важливе значення у збереженні, виживанні, фізичному, зрештою, і культурному розвитку людського суспільства завдяки обігріванню, освітленню, приготуванню їжі, захисту людини і приручених тварин від хижих звірів, а згодом – завдяки повсюдному використанню у побутових і виробничих сферах: від варення борщу – до варення сталі.

І все це, коли вогонь підконтрольний людині, коли і діти і дорослі лагідно кажуть про нього «вогник», «вогничок». І горе людині, коли вогонь виривається з-під її контролю і стає грізним «пожарищем», «пожариною», «пожежищем», одним словом – пожежею, стихійним лихом. На Буковині у місцевого населення, зокрема молдавського, був навіть святковий «день вогню» («ґос»). Щоб не постраждати від вогню, особливо від удару блискавки, вважалося, що у «день вогню» не слід працювати, треба відпочивати.

Пожежа – це неконтрольоване горіння, яке швидко поширюється, знищує матеріальні цінності і загрожує життю людей. Коли пожежа з необережності під впливом вітру (природний фактор) роздмухувалася з одного об'єкта на кілька сусідніх, вона ставала грізним непідконтрольним стихійним лихом для людей, коли вигорали десятки людських осель. Переконливий доказ тому – пожежа 21 серпня 1859 р. в Чернівцях, коли вогонь з меблевої майстерні Саноцького перекинувся на інші будівлі, в результаті згоріло 78 будинків. Вогонь з такою легкістю перекидався тоді з однієї будівлі на іншу тому, що більшість з них була під соломою, зрідка – під драницею, гонтом і зовсім рідко – під черепицею, під бляхою.

Ця пожежа змусила міську управу вдосконалювати протипожежну охорону міста. У 1866 р. у Чернівцях було створено міську професійну пожежну команду, а у 1870 р. сформовано ще добровільну пожежну дружину. Вона поступово оснащувалася протипожежними засобами і у 1888 р. мала перший паровий пожежний насос¹⁶⁰.

Оскільки пожежі завдавали величезної шкоди, то вівся їх облік за стандартними показниками по імперії і по кожній провінції зокрема, бо визначалося певне відшкодування. Так, для прикладу, в 1870 р. в Австрії (без володінь Угорщини) під час пожеж згоріло 8934 будинки, з яких було застраховано 4207 (47%) і загальною шкодою 11 млн. флоринів; відшкодовано на суму 3,7 млн. фл. (37%).

У т.ч. згоріло і 113 будинків на Буковині, з яких було застраховано 13 (11,5%). Загальна сума втрат становила 61,3 тис. фл., відшкодовано 30,1 тис. фл. (49,1%)¹⁶¹.

Це типова щорічна «кількісна» характеристика пожежної обстановки в австрійській державі і в одному із її країв – Буковині.

У сусідній Галичині, щоправда, пізніше, у 1905 р., сталося 1052 випадки пожеж, під час яких було знищено 2266 житлових і 1945 господарських будівель. Лише у 35 випадках (3,3%) пожежа виникла справді від стихійного лиха – від блискавки, решта пов'язана з впливом людського фактора¹⁶².

Так само і на Буковині абсолютна більшість пожеж виникала не з причини блискавки (хіба що лісові пожежі), а інших факторів і ставала неконтрольованим стихійним лихом для людей. Принаймні зафіксовано одне з повідомлень про те що у червні 1906 р. у с. Долішні Петрівці Сторожинецького пов. від блискавки згоріла хата і господарство, завдавши власнику шкоди на 2 тис. крон¹⁶³. Очевидно, їх було більше. Але, по-перше блискавки вдарили (і вдаряють) переважно у підвищені об'єкти, приміром, у могутні дуби, високі тополі, а сільські хати були здебільшого невисокими. По-друге серед буковинських селян, і

українців, і румунів тривалий час існувало повір'я: якщо якийсь об'єкт – хата, господарська будівля, дерево – загорівся від удару блискавки і горів, то його не слід було гасити, бо у ньому «сидів чорт», а Бог бореться з «нечистою силою», з чортом, метнув у нього блискавку, отже нехай згорає те місце повністю («до чорта»)¹⁶⁴.

Особливо дошкульним було лихо і горе для людей, коли пожежею знищувалася не одна, а багато осель підряд. Для прикладу, у буковинських сусідів у м. Снятин у квітні 1906 р. згоріло 310 будинків, півтора тисячі людей залишилися без даху над головою¹⁶⁵. Хоч і не у таких масштабах, але не менш нищівними були пожежі і в буковинських містечках і селах у кінці XIX – на початку XX ст. У пресі повідомлялося, приміром, що у Вашківцях-над-Черемошем 8 травня 1890 р. згоріло «кільканадцять» хат, завдавши великої шкоди погорільцям¹⁶⁶. У с. Бояни внаслідок вітру пожежа охопила 17 квітня 1892 р. значну частину села, внаслідок чого згоріло 35 хат, церква, попівський будинок. Греко-католицьку церкву вдалося врятувати. Загальна шкода становила 28 тис. фл. Але більшість хат не була застрахована. Цісар надав допомогу в сумі 1 тис. фл. (це по 28,5 фл. на погорільця, а місцева поміщиця у Боянах Нейшос – 250 фл. і 10 куб. сажнів пруття вартістю 150 фл. для відбудови хат - мазанок¹⁶⁷.

У Вижниці 13 липня 1894 р. сталася пожежа, внаслідок якої згоріло 30 господарств¹⁶⁸.

На початку травня 1898 р. у с. Лашківка Кіцманського пов. пожежею знищено 9 хат. Для безпосереднього ознайомлення з ситуацією туди виїжджав крайовий президент Фрідріх Бургіньон¹⁶⁹.

4 травня 1903 р. у с. Брідок Заставнівського судового повіту згоріло 4 хати. Вогонь був настільки сильний, що вітер перекидав полум'я через Дністер на галицьке село Синьків, де згоріло 17 хат. У Брідку пожежа завдала шкоди на 12 тис. к.¹⁷⁰ Наступного дня, 5 травня у с. Звенячин під час пожежі згоріло 50 хат, постраждало 60 родин (300 осіб)¹⁷¹.

І знову Вашківці-над-Черемошем: у кінці липня 1904 р. тут згоріло 19 хат, внаслідок чого 50 родин опинилися на вулиці¹⁷².

У середині вересня 1905 р. у центрі м. Сторожинця згоріло внаслідок пожежі бл. 30 будинків¹⁷³.

29 вересня 1906 р. с. Вовчинець Серетського пов. (нині – Глибоцький р-н) згоріло господарство у Курека Дмитра, але від цієї пожежі згоріло ще 4 сусідні хати, чим було завдано шкоди господарям на 20 тис. к.¹⁷⁴

Того ж, 1906 р. у кінці листопада у с. Руський Банилів Вашковецького пов. згоріло 3 господарства, оцінених комісією вартістю у 5,4 тис. к.¹⁷⁵

Такі випадки, коли від однієї палаючої хати чи господарської будівлі під впливом вітру загорялися сусідні господарства і вигоряли цілі « кути » сіл, траплялися фактично щороку.

Ще частішими були поодинокі пожежі в окремих селянських господарствах. Так, у квітні 1895 р. згоріли хати братів Равлюків у Нових Мамаївцях. Вони не були застраховані¹⁷⁶.

16 серпня 1906 р. у Руському Банилові згоріло господарство Сімона Каца, завдавши шкоди на 1,6 тис. к.¹⁷⁷ Того ж року в серпні у с. Костинцях Вашковецького пов. згоріло господарство Степана Многорібного вартістю 2 тис. к. Та найтяжчою втратою був 8-річний син, який загинув під час цієї пожежі¹⁷⁸.

Інколи в один день у краї виникало по кілька пожеж. Приміром 5 серпня 1909 р. по одній пожежі сталося у селах Багна та Іванківці і 2 – Черногузах¹⁷⁹.

Щоправда, бували інколи пожежі і від людських, точніше від жіночих «блискавок», коли сімейний спір переростав у гострий конфлікт з ознаками матеріальної помсти. Приміром, у серпні 1906 р. у Івана Том'юка на Горечі біля Чернівців згоріла хата і господарство вартістю 4 тис. к. внаслідок підпалу 9-річним синомом за намовою мами¹⁸⁰. Прикметно, що частіше

спалахували пожежі у найбільш «сухому» літньому місяці, серпні, коли ще й до того більшість криниць повисихали.

Не обминали пожежі і великі господарства землевласників, великих орендарів, фабрикантів. До вирішення сервітутних питань (50-60-ті рр. XIX ст.) чимало було підпалів з помсти, з часом їх поменшало, але вони виникали у зв'язку з виробничими процесами. Так, у квітні 1865 р. у поміщицькому маєтку у с. Лужанах, орендованому І. Косинським, згоріли тваринницькі приміщення разом з 120 головами великої рогатої худоби і коней. Вогонь перекинувся і на 4 селянські хати, які згоріли разом з господарськими будівлями¹⁸¹.

Така ж «комбінована» пожежа сталася на початку вересня 1889 р. у маєтку крамаря Фотля Дорфа у с. Чуньків Заставнівського судового пов., під час якої пожежа, роздмухана вітром, перекинулася на 4 селянські хати, які теж згоріли. Але якщо господарство Дорфа було застраховане, то селянське – ні¹⁸².

У кінці серпня – на початку вересня 1897 р. згорів фільварок із зерном у поміщиці Софії Мерзович у с. Шубранець, завдавши шкоди на 20 тис. фл., а також у маєтках Мордка Корна у сс. Веренчанці, Шипинцях і Лужанах, у поміщика Лазаря Пассакаса у Витилівці¹⁸³.

22 травня 1906 р. в маєтку Каетана Якубовича у с. Рудка-Бабин згоріло все господарство вартістю 13 тис. к., на початку липня того ж 1906 р. у поміщика Тодора Богосевича у с. Миліїв згоріло господарство вартістю 3 тис. к.¹⁸⁴. У серні 1906 р. у Карапчеві-над-Сіретом Серетського пов. у стайнях поміщика Модеста Грігорчі сталася пожежа, яка завдала шкоди на 8 тис. к.¹⁸⁵

10 вересня 1906 р. на гуральні Вікторії Ранди уродженої баронеси Вільбург (Відень), розташованої посеред с. Вікно Заставнівського пов., сталася пожежа. Сильний вітер переніс полум'я на сусідні господарства, з яких за 4 години згоріло 49, серед них 300 будівель, 15 голів ВРХ, понад 40 свиней, безліч домашньої птиці, багато зерна. Загальна шкода від пожежі

становила 0,5 млн. к. В числі погорільців були і 8 найбільш заможних селян. У зв'язку з цим газета «Буковина» писала: «Люди без стріх над головою, без куска хліба блукають улицями. Аж мороз іде по тілі, коли глянути тепер на те колись заможне, а тепер нещасне Вікно». Щоб хоч якось підтримати погорільців, власть імущі і співчутливі люди внесли у фонд допомоги для них: цісар – 3 тис. к., крайовий президент – 1 тис. к., депутат М. Василько – 250 к., архітектор Е. Кольбенгайер – 50 к.¹⁸⁶

15 вересня того ж 1906 р. у маєтку Данила Грігоровича у с. Іджешти (Їжівці) Сторожинецького пов. згоріло велике господарство, шкода становила 16,5 тис. к. Йому на його прохання було призначено допомогу в сумі 2,5 тис. к.¹⁸⁷

У грудні 1906 р. виникла пожежа в олійні Г. Лупула у с. Раранче (нині – Рідківці Новоселицького р-ну), вогонь вітром перекинуло на дві сусідні хати, які згоріли¹⁸⁸. Тоді ж у грудні 1906 р. сталася пожежа на трачці (лісопильні) у с. Панка Сторожинецького пов., втрата обчислювалася у 16 тис. к.¹⁸⁹ Промислове виробництво рухалося на село «з вогнями». У жовтні 1906 р. на фірмі Вайнера і Швіца у Жадові того ж повіту пожежа завдала шкоди на 25 тис. к.¹⁹⁰

Великим лихом для мешканців гір були пожежі в лісах, які наближалися до їхніх домівок. Влітку їхніми причинами подекуди були блискавки, а здебільшого – людський фактор. Щороку їх вигорали сотні гектарів. Наприклад, у лісах Православного релігійного фонду у 1875 р. згоріло 425 га, у 1899 р. – понад 1 тис. га лісу¹⁹¹.

11 березня 1882 р. загорівся ліс біля с. Розтоки Вижницького пов. у місцевості Рожешня. Горів більше 2 днів. Гасило 150 робітників, жандарми з Вижниці і Берегомета, лісники, але таки згоріло 2,3 тис. га лісу, який належав спадкоємцям Онуфрія Прокоповича із Розтоків, а орендував С. Лауфер із Вижниці¹⁹².

Пожежна служба в краї щороку вела облік пожеж як нещастя по кількох показниках: загальна кількість, причини, обсяг завданої шкоди у грошах та ін. Не всі вони були абсолютно

точними, але приблизну уяву для орієнтації давали. Як зразок візьмемо у скороченому варіанті статистику пожеж на селі в краї за 1895 рік. Того року на Буковині сталося 158 пожеж, внаслідок чого згоріло 241 житло (господарство). З них 82 (34%) були покриті соломою, 155 (64%) мали дерев'яне покриття, 4 (2%) – інше. Жодне із згорілих не було покрите черепицею чи бляхою. Застрахованих було 65 (41%). У 14 погорільців було застраховане і рухоме майно. Шкода внаслідок знищення рухомого майна становила 113749 фл., нерухомого – 55346 фл.,разом – 169095 фл.

Із 158 пожеж причинами були вказані: 5 (3%) – підпали, 9 (6%) – від пустощів дітей, 36 (22%) – через необережність дорослих, 4 (2%) – через непрочищення димарів, 2 (1,3%) – через неправильно встановлені димарі, 100 (63%) – причини невідомі¹⁹³. Серед останніх причинами могли бути і блискавки.

Можна припускати, що більшість погорільців належала до незаможних верств населення, бо якщо вважати, що під час кожної із 158 пожеж згоріло лише одне господарство (насправді могло бути більше), то виходило би, що кожне згоріле господарство коштувало би 1070 фл. У кінці XIX ст. на Буковині середньо заможним господарством вважалося таке, яке коштувало не менше, як 2 тис. фл.¹⁹⁴

Причинами пожеж, крім названих, були самі селянські хати, кількість яких з кожним десятиліттям збільшувалося і які традиційно ще довгий час складалися з однієї кімнати і сіней. Дим з плити чи з печі при горінні виходив з кімнати димоходом у сіни, з сіней – прямо на горище (без димаря). А хати здебільшого були покриті легкозаймистим матеріалом – соломою (житніми околотами), драницею, гонтом¹⁹⁵.

З індустріалізацією, відкриттям також і на селі промислових підприємств з паровими машинами (гуральні, лісопильні, олійні та ін.), з одного боку, це давало селянам нові робочі місця, а з другого – збільшувало небезпеку пожеж.

Тривалий час селяни мало що могли протиставити грізній стихії пожеж, крім відра з водою. Живучими ще подекуди на цей

рахунок були різні забобони. Газета «Буковина» за 28 травня 1897 р. – повідомляла, що у деяких селах (називалося с. Чорнівка неподалік Чернівців) під час пожежі жінка хапала ікону, вискакувала гола надвір і з криком бігала навколо палаючої хати замість того, щоб її гасити¹⁹⁶.

Звичайно, на крик збігалися люди, допомагали гасити, але коли бачили, що вітер жене іскри на їхні оселі, кидалися рятувати свої, поливаючи водою солом'яні дахи, господарські будівлі. Тривалий час протипожежних служб на селі не було. Лише в кінці ХІХ ст. з'являються добровільні товариства мешканців сіл з пересувними бочками з водою, помпами, шлангами, але вони були малочисельними (у 1901 р. – 23) і малопотужними¹⁹⁷. Як повідомляв дописувач з Раранчі у грудні 1906 р., «огні (тобто пожежі. – Авт.) в Раранчі бувають дуже часто, але село має лише одну маленьку пожежну помпу, котра до того є ще й зіпсованою»¹⁹⁸.

Ситуація почала дещо поліпшуватися з гасінням пожеж на Буковині, коли на початку ХХ ст. тут виникли українські протипожежні гімнастичні товариства «Січі». Вони мали необхідний протипожежний інвентар: драбини, гаки, сокири, пересувні бочки з водою і помпами на кінній тязі, рятувальні полотна, мішки, а також відповідні практичні навички пожежогасіння¹⁹⁹.

За даними дослідника січового руху в Галичині і на Буковині на початку ХХ ст. М. Гуйванюка, станом на 1914 р. на Буковині було зареєстровано 121 січове товариство, у т.ч. у Кіцманському пов. – 23, у Заставнівському – 17, у Вашковецькому – 9, у Вижницькому – 25, у Чернівецькому – 21, у Серетському (нині – Глибоцький р-н) – 8, у Сторожинецькому – 7 – разом у північних повітах 110²⁰⁰. Щороку вони брали участь у гасінні на Буковині приблизно до 150 пожеж. Але далеко не завжди вогнеборцям вдавалося приборкати вогневу стихію. Отже, пожежі, наслідками яких були значні економічні втрати, катастрофічне погіршення житлових умов і матеріального становища, надовго прирікали сільські родини на важкі випробування.

Замерзання, проблема опалення

Холод нижче нуля градусів за °С, тобто мороз у зимову пору, є природним явищем і не є, власне, прямим стихійним лихом взимку, якщо до нього свідомо заздалегідь приготуватися, що й робилося і робиться людьми з незапам'ятних часів. Тоді й мороз не страшний, його навіть лагідно називали «морозонько», «морозенко», був та є й понині цикл зимових свят. А коли мороз надто сильний, а людина не має належної одежі і домашнього тепла, тоді мороз для неї – «морозяка», «морозище» і справжнє лихо, загроза замерзання й смерті. Саме про цю сторону бідування багатьох буковинців у холодну пору року і йдеться у наступній оповіді в досліджуваний період.

Зазначимо, що Буковина не належала до надто суворих холодних зон, середньорічна температура тут коливалася у ХІХ – на початку ХХ ст. у межах +5° - +8° за Цельсієм.

За даними, зібраними у свій час Р.Ф. Кайндлем, на Буковині морози у першій половині ХІХ ст. взимку в 16° градусів вважалися «дуже сильними». У 1829 – 1830 р. взимку зафіксовано – 26 °С, а 6 лютого 1870 – 28°. «Тривалі холоди дуже негативно впливали на здоров'я людей, навіть часто траплялися випадки смерті від замерзання», – писав Р.Ф. Кайндль²⁰¹.

Так, 8 січня 1862 р. на дорозі між Чернівцями і Топорівцями було знайдено замерзлого чоловіка. На початку лютого того ж року у Садгорі під навісом виявлено замерзлу дівчину 15 – 16 років. 8 лютого того ж року знайшли замерзлого, який йшов з Чернівців у напрямі на с. Коровію²⁰².

У пресі за січень і лютий 1870 р. коли мороз сягав 28 градусів, майже у кожному номері повідомлялося про замерзлих внаслідок відсутності теплої одежі і палива, щоб запалити в печі. Приміром, у с. Чагор неподалік Чернівців у лютому на печі замерзла жінка з дитиною, бо не було чим напалити в печі. Тоді у окремих селах замерзло по кілька людей. Наприклад, у с. Ропча у Сторожинецькому пов. замерзло 5 людей, у т.ч. у хаті замерзла 3-місячна дитина²⁰³.

З 5 на 6 лютого 1895 р. 5 селян із с. Репуженці замерзли в дорозі, повертаючись із базару із Заставни. Подібне сталося із селянином Реусом у лютому 1898 р., який йшов із Сторожинця додому у Старі Бросківці.

Газета «Volkspreste» повідомляла 23 лютого 1907 р., що у Сторожинецькому пов. замерз учень у дорозі, йдучи до школи, і додала: «Цей факт характерний для стану освіти у Сторожинецькому повіті»²⁰⁴.

Здавалося б, що на тодішній Буковині не мало би бути проблем з опаленням. Адже край у значній мірі (44,6%, 1880 р.) був покритий лісами. Станом на 1907 р. у північних судових повітах краю ліс займав площу: у Заставнівському, Кіцманському, Боянському, Серетському – до 10%, у Чернівецькому, Садгірському, Станівецькому – до 25%, у Вижницькому, Сторожинецькому, Путильському – до 50%, у Селятинському – до 2/3²⁰⁵. Як писала у 1909 р. газета «Буковина», «справді, майже найбагатший на ліси в Європі край, але, певно, що нема другого краю в цілій Європі, де би нарід так перемерзав зимою, як в нас, не маючи чим затопити в печі. Бо є ліси, але чії вони?» Побіжно дамо на це питання відповідь. Із 474181 га лісу на Буковині у 1880 р. Православному релігійному фонду (майже державному) належало 230217 га (48,6%), громадам – 61377 га (12,9%), приватним власникам (поміщикам) – 182252 га (38,4%), державі – 335 га (0,07%), у т.ч. у північних повітах із 166433 га лісу Православному релігійному фонду належало 19828 га (11,9%), громадам – 1574 га (0,9%), приватним власникам – 145031 га (87,1%)²⁰⁶. Давши відповідь на поставлене питання: ліси в основному належали поміщикам і Православному релігійному фонду (87%), продовжимо думку газети «Буковина» про те, що селянам важко було дістати дрова, що їх «за оберемок хворосту запирають до арешту», або власники лісів, притягнувши «крадія» лісу до відповідальності, змушують його у весняно-літню пору відробити на поміщика кілька днів. «У нас в сім згляді, – продовжувала далі газета, – ще й тепер панує панщина,

хоть і без нагаїв, але тим гірше, бо студінь і голод більше доскулюють, як нагай»²⁰⁷.

Через те чимало буковинських селян низовинної, лісостепової частини краю (Кіцманського, Заставнівського та інших повітів) майже не користувалися дровами з лісу, палили соломою, соняшниковими стеблами з губчатою серцевиною, ріщам (хмизом), переїдками кукурудзиння і навіть висушеними коров'яками (ліпаками, балабухами). Переконливий приклад у зв'язку з цим навів депутат Є. Гакман від Заставнівського виборчого округу в крайовому сеймі у 1903 році. Він зазначив, що із загальної площі Заставнівського судового повіту 49,3 тис. га ліс фактично займав лише 1,6 тис. га (3,2%) і належав місцевим поміщикам, які використовували його для гуралень. Дрова для населення (а у повіті проживало тоді 51,5 тис. чол.) надзвичайно дорогі, влітку – 33 – 34, взимку – 40 і більше гульд. за кубічний сажень. (Це чотиримісячний заробіток робітника-поденника. – Авт.). Тому більшість селян замість дров використовували взимку висушені влітку коров'яки. При їх спаленні виділяється надзвичайно ядучий дим, який душить в горлі, виїдає очі. «У цій атмосфері, – говорив депутат, – сидить навпочіпки вся сім'я коло плити, нагадуючи нам картину про життя ескімосів на півночі. Мені, як судді, доводиться часто бути при скриванні трупів. Майже у всіх випадках вскриття грудної клітки легені виглядають як копчене овече м'ясо». Але це мало і негативні економічні наслідки, продовжував депутат. Через спалювання гною селянські ниви не удобрювалися, їх родючість знижувалася, урожаї зменшувалися, харчування погіршувалося. «Парцелі, які у 60-х роках ХІХ ст. були записані у «грунтових книгах» як земля 1-го класу за якістю, нині значаться як – 6 класу», – констатував Гакман і робив висновок про необхідність забезпечення селян повіту дешевими дровами. Це підтверджували і офіційні видання²⁰⁸.

Певне уявлення про складність придбання селянами дров для опалення можна мати з доповідної записки начальника

чернівецького відділу жандармерії ротмістра Е. Фішера начальнику крайової жандармерії від 26 лютого 1903 р. Він повідомляв, що управління лісів Православного релігійного фонду в районі сіл Ревне і Жучка не хоче продавати дрова селянам навколишніх сіл, особливо Стрілецького Кута, Бурдеїв і Ревни, ставиться до них з драконівськими строгостями, штрафує і навіть віддає до суду сотні селян за такі лісові «злочини», як збирання хмизу, сухого листя. А мешканців Стрілецького Кута Тимофія Штефаницю і Якова Бенаря лісові наглядачі навіть несправедливо побили. Тому мешканці цих сіл, а також Топорівців, Раранчого, Рогізни, Нової Жучки, Боянів, Котул-Остриці, які проживають поряд з лісами релігійного фонду, мусять завозити ліс з Галичини і Румунії з дорогою доставкою²⁰⁹.

Про це ж писала газета «Руська Рада» за 1900 рік (№40) під заголовком «Зловили злодіїв із сіл Ревна і Стрілецький Кут». «Фонд (Православний релігійний Буковини. – Авт.) не продає ліс дрібним покупцям, а тому селяни крадуть те, чого не можуть набути за гроші – хворост, гниле нікому непотрібне ріща». За це селян штрафують. А поскільки у них не завжди є гроші, то частина «винуватців» погоджується відробити кілька днів, а хто не погоджується, у того ексекутор (податківець) описує домашні речі і продає з молотка. «Таких описаних тут случаїв, – писала далі газета, – було в обох селах по кілька сот сего року»²¹⁰.

А по всій Буковині – тисячі. Вівся навіть ретельний облік таких «злочинів» під назвою «порушення лісового закону». Якщо впродовж 1877 – 1879 рр. на Буковині щороку відбувалося в середньому 3820 випадків «порушень лісового закону», то у 1880 – 1886 рр. – 7387, 1887 – 1893 рр. – 8219, 1894 – 1898 рр. – 9613 випадків щороку²¹¹. Селяни, дотримуючись давніх традицій і уявлень про вільне користування лісом, наївно, але твердо були переконані в тому, що «Бог створив ліс для всіх, і все, що живе і росте в лісі – для всіх. І нема гріха взяти дров з лісу для своєї потреби»²¹². Хоча брали в основному відходи лісу, а не дрова, вважаючи до певної міри ліс Православного релігійного фонду

«своїм», бо він нібито належав Православній церкві Буковини, вірними якої була більшість населення краю (68,4%, 1910)²¹³. Насправді ліс цього фонду був під суворим контролем і використанням Відня, цісаря. Дирекція Православного фонду складалася переважно з католиків, протестантів, орендарями були іудеї. Правда, сторожами (побережниками) лісів були місцеві православні українці, румуни, але далеко не «ангели», про що свідчить такий випадок.

Холоди восени 1908 р. наступили досить рано. Тож 5 хлопців з Долішніх Ширівців Іван Сobotюк, Іван Балістий, Михайло Мартинюк, Николай Орлецький та Іван Пригар 11 листопада пішли в Жучківський ліс Православного релігійного фонду неподалік Чернівців збирати хмиз. За цим заняттям їх застав побережник Михайло Сав'юк, хотів їх затримати, хлопці почали розбігатися. Сав'юк миттю підняв рушницю і вистрелив з відстані 20 кроків у потилицю Сobotюку, той впав за мертво.

У лютому 1909 р. суд присяжних засудив М. Сав'юка аж...на 6 місяців суворого арешту і відшкодування для сім'ї 702 крони. Судили М. Сав'юка не за вбивство, а за перевищення своїх дій, спрямованих на захист своєї особи. Хоча ті хлопчики для нього, озброєного, не становили жодної загрози²¹⁴.

Навіть у гірській лісистій місцевості відбувалися гострі сутички на ґрунті «порушення лісового закону». 16 січня 1907 р. у с. Рівня біля Вижниці прибув лісничий при револьвері, жандарм і побережник, щоб арештувати двох селян, які самовільно користувалися лісом графа Рея. Але як тільки вони ступили на подвір'я Пилипа Романюка, жінка останнього підняла крик, збіглося до ста селян з дітьми, жінками, з криками оточили прибульців, намагалися їх обеззброїти, сталася шарпанина. Жандарму вдалося вирватися. Він привів з Вижниці ще 4 жандармів, але арештувати «зłodіїв» не вдалося. 17 січня зранку в село з'явилося 9 жандармів, щоб арештувати «порушників лісового закону». Але знову збіглися люди, сталася бійка. Прибуло ще 9 жандармів, отже всіх 18. Повітовий начальник

терміново просив телеграфічно Крайове управління прислати 50 – 60 солдатів. Було арештовано 4-х активістів спротиву.

22 січня 1907 р. вижницький повітовий начальник доповідав президії Крайового управління, що «порядок» відновлено аж 18-ма жандармами. «Але тут і 20 мало. Треба прислати військо, бо ходять чутки, що подібний опір намічається і в інших селах. Тоді ніяка сила з цим не впорається». (Мабуть переляканий чиновник згадав Лук'яна Кобилицю). 26 січня 1907 р. крайовий президент Буковини доповів у міністерство внутрішніх справ Австрії, що «порядок» відновлено²¹⁵. Отже, «дров'яні» питання інколи були досить «гарячими», а про їх «розв'язання» знали навіть у Відні.

Але абсолютна більшість буковинського селянства намагалася вирішити питання забезпечення себе взимку дровами мирним шляхом, зокрема прийняттям відповідних резолюцій на вічах, шляхом скарг, петицій до крайового сейму, інтерпеляцій (депутатських запитів) до вищестоящих владних структур. Найбільше їх поступало із найменш лісистого Заставнівського пов. Зокрема, депутат від цього повіту Є. Гакман звертався до крайового сейму у 1903 р. із запитом-пропозицією заснувати склади дров для продажу населенню у Веренчанці і Степанівці²¹⁶. У травні 1904 р. учасники віча вимагали відкрити склад дров для продажу у Заставні²¹⁷.

Учасники віча в с. Віженка Вижницького пов. на вічі 1 вересня 1907 р. домагалися, «щоби рада громадська дозволила бідним місцевим селянам, у котрих нема свого лісу, брати з просторих лісів громадських хмиз на опал»²¹⁸.

На вічі у Кіцмані 28 серпня 1907 р. в ухваленій резолюції серед багатьох вимог була і така: «Віче взиває правительство, щоби в Кіцмані засновано склад дров, бо нарід на Кіцманеччині і Заставнеччині не має дерева і з тої причини тяжко бідує». Віче домагалася, щоб можна було придбати дрова із сусідніх лісів релігійного фонду²¹⁹.

Однак ці прохання, вимоги тисяч людей міністром сільського господарства Австрії Ебергофом у грудні 1907 р. були

відкинуті. Він відповів, що відкриття складів дров у Заставні і Кіцмані неможливе, бо для Православного релігійного фонду це не вигідно, а для мешканців вказаних повітів ці дрова будуть дуже дорогі²²⁰. Отже, нехай люди мерзнуть, замерзають, навіть на печі.

Але прохання, пропозиції, вимоги не припинялися. На одному із селянських віч 26 липня 1908 р. у с. Нова Жучка, на якому були присутні депутати крайового сейму С. Смаль-Стоцький та І. Семака, селяни скаржилися, що купити дрова з лісу Православного релігійного фонду можуть тільки «дідичі, посесори та великі купці... а селяни не можуть за добрі гроші докупитися трохи ріща»²²¹.

Впродовж серпня-вересня 1908 р. віча з вимогами відкрити склади дров для продажу відбулися у селах Заставнівського, Кіцманського і Серетського (нині – Глибоцький р-н) повітів: Бабин, Ставчани, Малятинці, Шишківці, Мамаївці, Берлінці і Стирче, Веренчанка²²².

На народному вічі у с. Черногузи Вижницького пов. 6 жовтня 1909 р. учасники ухвалили резолюцію, внесену селянином Грабовським: «Вимагаєм, щоби для громади Черногузів організувати склад дров, бо селяни зимою мерзнуть»²²³.

У 1911 р. група депутатів крайового сейму в черговий раз зверталася до крайового президента сприяти вирішенню питання про заснування у певних населених пунктах складів дров, де б селяни могли їх придбати для опалення²²⁴. Навіть у гірській лісистій місцевості селянам подекуди доводилося добиватися можливості дістати дров для опалення. Так, у рішенні віча у с. Яблуниця на Путильщині 15 лютого 1913 р. містилася вимога, щоб відкрити склад дров у Яблуниці, куди б вони доставлялися на продаж із лісів польських галицьких магнатів графа Баваровського і князя Любомирського, які скупили ці ліси²²⁵.

У котрий раз селяни Старої Жучки біля Чернівців добивалися на вічі 15 вересня 1913 р., щоб дирекція

Православного релігійного фонду дозволила продавати місцевим селянам дрова²²⁶.

Отже, власники буковинських лісів – поміщики і дирекція (з числа неправославних чиновників) Православного релігійного фонду, що повністю перебував під контролем держави, цісаря, своїм ігноруванням життєвих інтересів селянства прирікали його взимку на муки холоду і замерзання, інколи навіть у власній оселі, перетворюючи цю проблему у стихійне лихо.

Негативний вплив специфічних стихійних лих (шкідники, хвороби) у сільськогосподарському виробництві

Більшість населення Буковини завжди була зайнята у сільському господарстві. Про це свідчать урядові статистичні дані другої половини XIX початку XX ст. У 1869 р. у цій галузі зафіксовано 85,5% населення, у 1890 р. – 75,7%, у 1900 р. – 72,6%, у 1910 р. – 71,7%, у т.ч. у північних повітах відповідно: 84,4%, 75,1%, 71,3%, 69,4%²²⁷.

Від стану сільського господарства краю залежав добробут населення. Але на шляху його розвитку були не тільки успіхи після відомої аграрної реформи 1848 – початку 50-х рр. XIX ст., але й певні ризики, втрати, негативний вплив як загальних стихійних лих, так і специфічних лих у вигляді різних шкідників і хвороб рослин (кліщів, комах, черв'яків, метеликів, молюсків та ін.), а також різних хвороб свійських тварин (ящур, сап, сибірка, туберкульоз, правець, бруцельоз, чума та ін.). Кожна хвороба стосувалася «своєї» тварини.

Звичайно, завдяки певним досягненням вчених – біологів деякі хвороби поступово долалися, але повільно. Люди ще довго пам'ятали спустошливі нашествия різних шкідників у минулому, зокрема напади сарани. Сарана – небезпечний шкідник сільського господарства. На вигляд – комаха, схожа на коника-стрибунця з крильцями. Була і безкрила сарана. Сарана з крилами густими тучами перелітала з місця на місце і знищувала на своєму шляху всю рослинність.

Про її неодноразову появу на Буковині згадував історик Р.Ф. Кайндль. Зокрема повідомляв, що коли у вересні 1828 р. хмара сарани летіла з Бессарабії, то вкрила суцільно землю від Кіцманя до Заліщиків. У деяких місцях товщина шару сарани сягала 1 фута (30 см). За розпорядженням властей пізніше були викопані ями, у які закопано і знищено яйця цієї сарани²²⁸.

«Навідалася» вона на Буковину й восени 1848 р. у місцевостях між Кіцманем і Заставною²²⁹.

У серпні 1861 р. сарана знову летіла з Бессарабії через Кіцманський пов. безперервною густою хмарою з 10-ї год. ранку до 5-ї год. вечора, сягала у довжину 5 – 6 миль (1 миля = 7,5 км), у ширину – бл. 1 милі. Навесні 1862 р. вона дала нове потомство, але у червні того ж року воно зникло²³⁰.

Оскільки небезпека появи цього шкідника не минула, Буковинський сейм 30 квітня 1870 р. ухвалив крайовий закон про захист посівів від сарани і хрущів, за яким всі власники землі, орендарі змушені були боротися проти цієї шкідливої комашні²³¹.

Десь з 1875 р. на Буковині, як і в інших провінціях імперії, забили тривогу через появу в Європі колорадського жука, якого завезли із США у мішках з кукурудзою. Повідомлялося, що жук уже є в Німеччині (у провінції Бремен), у Швеції, Туреччині, Болгарії, сусідній Румунії ще з 50-х рр. XIX ст.²³²

Газета Товариства крайової агрокультури Буковини у номері за липень 1877 р. застерігала буковинських аграріїв, що «є велика небезпека для Європи поширення колорадського жука, у т.ч. й на Буковині у зв'язку із завезенням із США свинячого жиру в оригінальній упаковці»²³³. З огляду на це міністерство землеробства Австрії видрукувало 28 тис. примірників плакатів німецькою, чеською, сербською, українською, польською та італійською мовами про шкідливість колорадського жука і направило їх у школи, церкви, на прикордонні застави, щоб впізнавали «американця», повідомляли, куди слід і розпочинали проти нього боротьбу. Тоді ж в Австрії було заборонено ввіз картоплі із США²³⁴.

6 липня 1880 р. вижницький повітовий начальник повідомляв у Крайове управління, що у повіті, а конкретно у с. Сергії, з'явилася якась зажерлива гусінь, яка вцент, до кореня знищила траву на площі 130 га, земля геть чорна²³⁵. Тривожним було і повідомлення газети «Буковина» у жовтні 1900 р.: «В декотрих сторонах на Буковині... появилися на житі гусільніці (совка. – Авт.) такими великими масами, що нищать цілі лани.

Жито в'яне і усихає». Далі наводилися поради вченого І.Г. Верхратського про те, як боротися із цими шкідниками²³⁶.

«Страшний ворог напав на поля поблизу в охресности Кіцманя і пожирає всі плоди польові до тла», – писала у липні 1901 р. газета «Буковина». – В перших днях місяця липня літала велика тьма маленьких сивожовтих метеликів... З ячок тих метеликів виплодилося таке множество гусільниць, що все від них чорне... Сі гусільниці поїдають надзвичайно сильно буряки цукрові і пастевні (кормові. – Авт.), люцерну, конюшину, кукурудзу і соняшник, об'їдають на них лист аж до землі, а як все поїли, беруться за пожирання інших рослин». Давався опис цієї ненажери (3 см довжини, 16 ніжок) і наводилися приклади боротьби з нею²³⁷. Дехто пов'язував появу цих шкідників з початком вирощення в краї цукрових буряків.

Постала загроза припинення вирощення цукрових буряків і занепаду тільки-но виниклої в краї цукрової промисловості. Адже після кількарічної агітації буковинські селяни і поміщики почали вирощувати у північних повітах цукрові буряки (у 1899 р. – на площі 144 га, у 1900 р. – на площі 158 га, у 1901 р. – на площі 2686 га і т. д.), виникли цукрові заводи у с. Стара Жучка (1901 р.) і у с. Лужани (1902 р.).

Депутат парламенту і крайового сейму Є. Пігуляк у своєму виступі перед виборцями у Садгорі намагався заспокоїти селян, обіцяв просити у влади не оподатковувати у малих господарствах (до 2 га) ті ділянки посівів, які з'їдені шкідниками. Незабаром він і ще один депутат Мустаца виступили у крайовому сеймі з пропозицією організувати дієві заходи для боротьби проти шкідників хлібних злаків, а тим господарям, у яких цими шкідниками знищено посіви буряків, Крайове управління, яке наполягало сіяти цукрові буряки, повинно відшкодувати втрати²³⁸.

У зв'язку з тим, що шкідники завдали великої шкоди продуцентам цукрових буряків, 16 вересня 1901 р. у Чернівцях відбулася крайова нарада цих продуцентів із Раранчі (нині –

Рідківці), Топорівців, Мамаївців, Малятинців та інших сіл. Відкриваючи нараду, голова Крайової ради агрокультури Т. Флондор змушений був визнати: «На жаль, сей рік для буряків був недобрий через негоди, брак робітників (бо виїхали в інші країни на заробітки. – Авт.), гусільниці, надія на збір буряків мала»²³⁹. Згодом комісія встановила, що у Кіцманському пов. посіви цукрових буряків були знищені шкідниками на 40% площ, в інших повітах – на 27%²⁴⁰. Цей «шкідницький» фактор поряд із зниженням цукрозов заводчиками ціни на цукрові буряки мав стримуючий вплив на посіви на Буковині цієї технічної культури: 1905 р. – 3522 га, 1906 р. – 2646 га, 1907 р. – 2237 га, 1908 р. – 2187 га, 1909 р. – 2121 га²⁴¹. Поки не було ефективних засобів боротьби з шкідниками, у продуцентів цукрових буряків не було впевненості в отриманні від їх вирощення належного прибутку. Тож цукросировини не вистачало, і буковинські цукрозаводчики змушені були її доставляти з Бессарабії, Румунії, з Галичини. (Через комашку).

Це лише окремі свідчення тих багатьох прикростей, які дошкуляли буковинському сільському господарю на його полі й потребували певних зусиль у їх подоланні.

Але не оминали буковинського сільського господаря й інші складності, а то й втрати, пов'язані із веденням ще однієї важливої сільськогосподарської галузі – тваринництва.

На Буковині воно загалом було розвинуте, а у гірській місцевості становило основне заняття горян. Вони з особливою увагою, навіть замилюванням ставилися до худоби, до корів, волів, телят, дивилися на них, як на близьких істот. Продавали в основному ту худобу, яку, міркували, що не зможуть прогодувати через зиму. Волів на всій Буковині цінували, намагалися не переобтяжувати їх роботою. Тут був навіть день Марка-волівача, ніби «вихідний» день для волів, у який не можна було впрягти волів у ярмо, бо, мовляв, з ними щось може статися погане. Місцеві автохтони русини (українці) і волохи (румуні) у ставленні до худоби істотно відрізнялися від прибулих у свій час

на Буковину німецьких колоністів («швабів»), навіть називали їх «безсовісними», бо перші, щоб не перенапружувати волів чи коней при оранці запрягали в сурязі 2 – 3 пари тяглової сили, а «шваби» – одну пару, а то й лише одну тяглову силу.

Про ставлення гірського населення до своєї худоби переконливо засвідчує такий трагічний випадок, який стався у 1895 р. на полонині Яровиця біля Шипота-Камерального (нині – Шепіт Путильського р-ну). У одного селянина взимку не вистачило кормів для худоби, він не міг дивитися на її голодне страждання і покінчив життя самогубством.

Зазначимо, що у 1906 – 1910 рр. середньорічна кількість худоби в краї становила: коней – 64 тис. шт., великої рогатої худоби (ВРХ) – 230 тис. шт., овець – 154 тис. шт., свиней – 190 тис. шт. Більшість худоби належала дрібним господарствам (до 90%), у великих господарствах в основному займалися вирощенням і відгодівлею на продаж великої рогатої худоби. До речі, на гербі герцогства Буковина з 1862 р. було зображення давнього «родича» ВРХ – тура.

Про значення тваринницької галузі переконливо засвідчує звіт Крайової ради агрокультури за 1904 р. У ньому констатовалося, що вирощення і відгодівля великої рогатої худоби та свиней, можливість вигідно збути відгодовану худобу і молодняк є, власне, «сенсом існування багатьох господарств Буковини»²⁴². Так, у 1902 – 1904 рр. на Буковині великими господарствами щороку продавалося бл. 38 тис. шт. відгодованої ВРХ (у т.ч. 30 тис. шт. – з північних повітів). З них до 12 тис. продавалося у провінціях Австро-Угорщини, понад 22 тис. шт. – у Німеччині²⁴³.

Як і в рослинництві, у тваринницькій галузі теж були свої стихійні біди і втрати, пов'язані з тими багатьма хворобами, на які хворіла і гинула худоба: ВРХ – на сибірку, ящур, коні – на сап, свині – на чуму, вівці – на бруцельоз та ін.

Звичайно, поступово прогрес проникав потроху і в цю галузь: поліпшувалася, особливо у великих господарствах,

годівля худоби, велася деяка селекційна робота, щеплення проти хвороб. Цим займалися як штатні ветеринари, так і громадська організація – Крайова сільськогосподарська рада. Приміром, у 1903 р. нею було зроблено щеплення 150 шт. коней (від сапу) і 4,6 тис. шт. ВРХ (від сибірки); у 1906 р. – 2,4 тис. шт. свиней (від бешихи). Імунні сироватки були тоді досить дорогі (0,8 – 1 крона за одне щеплення) і довозилися з Будапешта²⁴⁴.

Ці заходи активніше здійснювалися у великих господарствах і недостатньо – у малих. Газета «Хлібороб» писала у 1907 р.: «Селянам поручувано в околицях, де та зараза панує (селезінкова хвороба), щепити свою худобу, але лише немного се зробили»²⁴⁵. Хоч худоби в краї було порівняно багато, але ветеринарних лікарів – недостатньо: у 1903 р. – 16 чол., у 1908 р. – 22 чол., у гірській місцевості їх майже не було. Для порівняння: у 1903 р. у Долішній Австрії було 68 ветеринарів, у Моравії – 53, у Штірії – 42²⁴⁶.

Через брак ветеринарів і відповідних засобів боротьби з хворобами «на Буковині ще є місцевості, де панує сибірка», – заявив у крайовому сеймі у 1903 р. депутат Й. Волчинський²⁴⁷.

Не лише сибірка, але й чимало інших хвороб тварин дошкуляли буковинським сільським господарям як справжнє лихо із значними матеріальними втратами. Особливо коли сім'я втрачала єдину корову-годувальницю. За нею, бувало, голосили як за покійником. Тому кожне масове захворювання худоби на селі викликало у селян велику тривогу і страх, набагато більший ніж грім, блискавка, злива, повінь тощо.

В австрійській державі постійно вівся облік масових захворювань худоби, навіть якщо таких захворювань худоби було кілька на рік. Так, за 10 років (1862 – 1871) хворобами худоби було охоплено на Буковині: 1 громада – 4 рази (Мігова), 2 громади – по 3 рази (Бояни, Магала), 27 громад – по два рази, 86 громад – по одному разу – всього громад, де хворіла худоба, 153 (48%), у т.ч. у північних повітах – 86 (44%). Хворобами було охоплено 668 дворів, захворіло 3,7 тис. голів ВРХ (1,6% усього

поголів'я ВРХ), у т.ч. у північних повітах – 2526 голів ВРХ (1,3% усього поголів'я ВРХ у північних повітах)²⁴⁸.

Як тільки де захворіла худоба на епізоотію – усі ближні ярмарки худоби закривалися, посилювалися карантинні заходи²⁴⁹.

Практично при всіх масових захворюваннях худоби не обходилося без падежу. Так, за 1866 – 1870 рр. під час епізоотії загинуло щонайменше 3303 шт. ВРХ²⁵⁰. З 13 по 20 травня 1878 р. ящуром хворіла худоба у с. Зеленів, частина загинула²⁵¹. З 4 по 11 грудня 1892 р. епізоотією було охоплено на Буковині 853 двори з 1042 шт. худоби²⁵².

У звіті Крайової ради агрокультури за 1903 р. зазначалося, що завдяки турботам крайових властей велика рогата худоба, особливо у великих господарствах, хворіла не часто. Зате свині (а це переважно селянська худоба) хворіють і гинуть від свинячої чуми досить часто²⁵³.

З огляду на значні втрати селян у зв'язку з утилізацією хворих свиней, а також численних скарг селян у високі інстанції, цісарським розпорядженням від 15 вересня 1900 р. не всі запідозрені на хворобу свині зразу ж ліквідовувалися, а ізолювалися на 40 днів і лікувалися під наглядом ветлікаря. Хворі ліквідовувалися за певне відшкодування за трьома категоріями: 1-а категорія – свині на розплід; 2-а категорія – свині, які були на відгодівлі, 3-я категорія – свині, які вже мали йти на заріз. За свині 1-ї категорії держава відшкодовувала на 25% дорожче, ніж за 2-у категорію²⁵⁴.

Газета «Народне Богатство» за 1909 р. зазначала, що на Буковині на початку ХХ ст. щороку через хвороби втрачалося в середньому до 4,4 тис. голів свиней. Звичайно, далеко не про всі випадки захворювання тварин повідомлялося, близько 1/5 таких тварин потайки дорізувалася²⁵⁵.

Невідрадні свідчення про стан тваринництва на Буковині зафіксовано у звіті Крайової ради агрокультури за 1911 рік: «Внаслідок хвороб загинуло (або дорізано) 50% маточного поголів'я овець»; «Внаслідок поширення хвороби ящура

загинуло багато великої рогатої худоби, її поголів'я зазнало значного скорочення»²⁵⁶.

До всього слід додати, що селяни боялися за свою худобу не тільки у зв'язку з природним лихом – з можливим її захворюванням і загибеллю, але і у зв'язку з негідним людським фактором – крадіжками худоби, особливо коней. З цієї причини багато хто із селян утримували не породисту, дорогу худобу, а посередню, щоб не було дуже жалко, коли вкрадуть злодії. До речі, тоді, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., сумнозвісними були конокради, взагалі крадії худоби: садогурські, снятинські, городенківські. Зберігся такий дошкульний жарт. Звертається чернівчанин на базарі до садгірця: «Слухай, ти з Садгори?» А той ображено у відповідь: «Сам ти злодій».

Отже, заняття тваринництвом навіть у мінімальних масштабах вимагало від буковинських селян дбати не тільки про годівлю худоби, але й про її здоров'я, рятувати від багатьох хвороб, переживати тяжкість економічних втрат у разі такого стихійного лиха, як загибель від хвороб своїх домашніх тварин, як тяглових, так і продуктивних, що давали господарю і його сім'ї молоко, м'ясо, вовну, шкіру. Вважаємо його лихом стихійним, бо відбувалося воно мимо волі і навіть проти волі, людини, часто з невідомих причин (ветеринарія була слабка, або й відсутня) і нерідко неможливості людини запобігти негативному наслідку.

Водночас на Буковині було ще одне умовне «стихійне лихо» для частини селян, пов'язане з тваринами, але не зі свійськими, а з дикими, і селяни виступали не за їх порятунок і розмноження, а за ізоляцію, скорочення кількості, навіть шляхом відстрілу. Мова про диких кабанів, які водилися у лісах Православного релігійного фонду і поміщицьких лісах, з яких час від часу, особливо вночі, вторгалися цілими виводками на селянські ниви і нищили врожай картоплі, кукурудзи та інших культур. Захистити ж свій урожай шляхом відстрілу диких кабанів з рушниць на

своєму полі селяни не могли, бо треба було дотримуватись суворих законів про полювання.

Щоправда, це «свинське» питання було не тільки буковинським, а й загальноавстрійським, де дуже любили полювання. Відомий австрійський соціал-демократичний лідер Отто Бауер у своїй книзі «Боротьба за землю» писав: «Великі пристрасні любителі полювання, великі поміщики, аграрії всіляко домагалися монополізувати право на полювання, збільшити кількість дичини в лісі». З 1874 по 1878 рр. були ухвалені місцеві закони, якими вводилися заборонні строки на полювання (щоб збільшилися кількість звіра у лісах). Дичина нищила посіви, але вбивати її було заборонено».

Це, ніби «екзотичне» питання, насправді для багатьох селян, поля яких розташовані поблизу лісів, було надто актуальним, настільки, що вимоги захисту полів від диких кабанів окремими українськими політичними партіями, зокрема радикальною, включалися навіть у їхні політичні програми. Обґрунтовуючи 8-й пункт своєї програми, буковинські радикали писали: «Велику шкоду полям наносять дикі тварини. Та пани закупили собі виключне право полювання, а мужики під загрозою криміналу не мають права тримати рушниці для боротьби зі звіриною. А як вб'є мужик дикого кабана, то йому грозить тюрма». Відповідно, радикальна партія ставила вимогу: вільного полювання, охорони врожаю на полях, компенсації збитків тими поміщиками, з чийх лісів нападали на поля дикі звірі²⁵⁷.

У деяких селах селяни, не досягши конкретних результатів від звернень до властей щодо захисту своїх полів від диких кабанів, бралися самовільно вирішувати проблему, що знайшло розголос у крайовому сеймі. 28 жовтня 1904 р. депутат І. Лупу і К^о звернулися у крайовому сеймі до крайового президента К. Гогенлоє із інтерпеляцією (запитом), як вирішити питання із захистом полів від диких кабанів. Вони наводили конкретний факт: «Учора до нас звернувся голова громади Волока [на Дерелуї] Прокіп Василів Хлопіна за дорученням жителів громади

Волока Годора Кочі й Василя Кочі і передав таку скаргу. «Жителі громади Волока щороку зазнають великої шкоди на своїх полях від диких свиней, що виходять з лісу Православного релігійного фонду Буковини. Всі скарги на адресу властей були безрезультатними. І селяни вирішили, що диких свиней треба стріляти. За порадою голови громадської ради вони взяли рушниці і пішли стерегти свою кукурудзу. Вночі на їхньому полі з'явилося 5 свиней. Одну особину застрелили. Узнали жандарми. Рушниці і тушу кабана забрали. Почалося розслідування». Інтерпелянти просили крайового президента висловити свою думку у зв'язку з подібними ситуаціями²⁵⁸. Той порадив дотримуватися законів про полювання.

А законів про полювання в Австрії вистачало. Діяв, у т.ч. й на Буковині, цісарський патент і урядове розпорядження від 15 грудня 1852 р. і 14 грудня 1852 р., які були спрямовані на захист сільськогосподарських культур від нищення дикими тваринами, але й забороняли надмірне їх винищення; захищали права та інтереси тих, хто мав право на полювання; визначали заходи проти самовільного полювання.

Діяв окремий цісарський патент від 24 жовтня 1852 р. про те, хто мав право носити зброю (тільки гладкоствольну і стріляти тільки дробом). Діяло і крайове законодавство, зокрема крайовий закон від 20 грудня 1874 р. з поправками від 1 червня 1886 р. і 6 лютого 1891 р., за якими встановлювалися строки заборони полювання. З 1888 р. на Буковині введено 10-річні платні ліцензії для відстрілу диких тварин (їх затверджував крайовий сейм). Були визначені мисливські угіддя (усіх на Буковині 586) із зазначенням їх місця знаходження, площі, щорічної орендної плати²⁵⁹. Вівся облік впольованої дичини, яка підрозділялася на «сумирну» і «агресивну». Наприклад, у 1876 р. було впольовано на Буковині «сумірної» дичини: «красного звіра» 7 шт., косуль – 52, зайців – 1908; «агресивних»: ведмедів – 2, вовків – 39, лисиць – 325, куниць – 25, тхорів – 70, борсуків – 28; птиці: орлів – 7, пугачів – 5, яструбів, соколів, перепелятників – 93²⁶⁰. Не названо

тут диких кабанів. З метою підтримання достатньої кількості для полювання диких свиней відстріл їх дозволявся не кожного року. Кількість впольованої дичини кожного року була досить різною. Приміром, у 1895 р. було здобуто 5942 шт. хутрового звіра і 663 шт. птиці²⁶¹.

Панство потребувало розваг. Кожний поміщик, який володів лісами, час від часу влаштовував т. зв. «великі полювання» із запрошенням своїх друзів, приятелів з відповідною підготовкою і екіпіровкою, з кіньми, мисливськими псами. Так, на «велике полювання» до барона Олександра Серецького Василька 16 – 18 листопада 1892 р. у його берегометські володіння на Вижниччині прибули граф Кільманзег, барон Євген Стирча, барон Ніколаус Мустаца, барон Якоб Шимонович, вижницький повітовий начальник Сержистий та інші, які з численною челяддю, відповідним мисливським спорядженням займалися «великим буковинським полюванням»²⁶².

Тож у цьому випадку, як і у багатьох інших подібних, складалася ситуація, коли для великих панів – ніяк без кабанів (диких). Тобто для «великих буковинських полювань» потрібна була немала кількість диких кабанів, іншої дичини, щоб власникам тих територій, їхнім приятелям, начальству можна було порозважатися. Тому й зазнавали збитків селянські поля від «панських» диких кабанів.

Та й дирекція лісів Православного релігійного фонду була зацікавлена «у кабанах», бо здавала мисливські угіддя в оренду: у 80-х роках ХІХ ст. – по 10 гелерів за 1 га, у 90-х рр. – по 40 гел., на початку ХХ ст. – по 60 гел. Кабани (дикі) теж були «потрібні». А селяни мусили поночі з палицями охороняти свої нивки.

Зате у разі порушень мисливських законів селянами покарання застосовувалося справно. Газета «Буковина» наводила такий факт. За відстріл зайця у заборонений час на селянина Савчука Василя із Старих Мамаївців у 1903 р. було накладено подвійне покарання: спочатку відсидів 8 днів арешту, а потім ще присудили 50 крон штрафу²⁶³. Це серйозніша кара, ніж покарання

пристрасного австрійського мисливця і ловеласа Айзенштайна із оперети Й. Штрауса – сина «Летюча миша».

Оскільки питання «про кабанів» фактично не було вирішене, селяни на своїх вічах продовжували вимагати захисту своїх полів від плюндрування «панською» дичиною. На народному вічі у Заставні 11 вересня 1907 р. в ухваленій резолюції селяни вимагали вільного полювання при захисті врожаю на своїх полях²⁶⁴.

На вічі у с. Чорнівка неподалік Чернівців 19 серпня 1908 р. селяни скаржилися на значні шкоди від диких тварин і неможливість ефективно боротись проти їх вторгнення²⁶⁵.

Про значну шкоду від диких кабанів заявляли учасники віча 4 жовтня 1908 р. в Карапчеві-над-Черемошем і домагалися ефективного вирішення цього питання²⁶⁶.

На такі рішення віч місцеві, крайові власті відповідали, що змінити мисливські закони вони не можуть, це не в їхній компетенції. Тому подібні вимоги продовжувалися. На народному вічі у с. Боянчук Заставнівського пов. 14 серпня 1913 р. житель Михайло Зелінський вимагав дозволу для селян відстрілу диких кабанів лише на своїх полях у разі загрози шкоди урожаю²⁶⁷. Такі ж вимоги лунали на вічі у с. Топорівцях та інших селах²⁶⁸. Однак це питання до Першої світової війни так і не було вирішене.

Отже, з основною галуззю економіки Буковини у досліджуваний період – сільським господарством було зв'язано від 85% до 71% населення краю. І буковинське селянство, крім важкої фізичної праці, мусило приймати на себе як усі удари загальновідомих стихійних лих, так і тих стихійних лих, які були зв'язані з хворобами сільськогосподарських культур і свійських тварин та істотно впливали на результати господарювання.

Страховання майна від стихійних лих

Усі вищезгадані (а ще більше не згадані) випадки стихійних лих і шкоди, втрати, завдані ними, безумовно, позначалися негативно на соціально-економічному становищі буковинського селянства. І при цьому практично не можна було когось звинуватити, пред'явити об'єктивні претензії, бо це були (і є) явища природи, стихійні лиха, які з'явилися раніше, ніж людське суспільство.

Але люди шукали способів, якщо не відвернення цих стихійних лих (що практично неможливо, або потребувало значних коштів), то хоча б якоїсь компенсації втрат від них. І таким способом у суспільстві стало майнове страхування від стихійних лих – система заходів, спрямованих на створення страхувачем страхового фонду коштів для покриття шкоди, завданої страхувальнику. Але страхувальник, щоб мати таку компенсацію, мусів свідомо, наперед («на всяк випадок») внести із своїх коштів певну страхову суму. Якщо таку необхідність давно усвідомили великі землевласники, домовласники у містах, фабриканти, які мали що втрачати, але і мали чим заплатити за страховий поліс, то для селян, зокрема незаможних, колишніх панщанників чи їхніх спадкоємців це було певною проблемою.

З точки зору захисту свого життя, сім'ї, майна буковинський селянин другої половини XIX ст. ще далеко не до кінця позбавився відчуття, що він уже не «чийсь», ще у якійсь мірі існувало поняття, що за його життя «хтось» повинен відповідати, як це було до скасування панщини у 1848 р., коли обов'язком кожного поміщика було рятувати кожного панщанника під час голоду, бо то не тільки дармова сила поміщика, але й потенційний солдат імператорської армії.

Ці патерналістські відчуття у багатьох селян та їх нащадків, особливо у перші десятиліття після звільнення від панщини, механічно перейшли на когось іншого «старшого», на державу, якій селяни платили податки. Тому значна частина селянства у випадку потреби якоїсь рятівної акції, допомоги покладала надії у

першу чергу на державу («ми – їй, вона – нам»), а не на якісь страхові товариства, за які ще їй потрібно щось платити. Страхові внески селяни вважали зависокими, а чи настане страхове відшкодування – сумнівалися. Тому рух за страхування майна від стихійних лих серед основної маси селянства краю відбувався повільно. Великі маєтності, як уже зазначалося, переважно були охоплені страхуванням майна від стихійних лих.

В Австрії не було єдиної системи страхування. Державною була система страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, від захворювань на виробництві відповідно до імперських законів від 28 грудня 1887 р., доповненого законом від 20 липня 1894 р. та окремого закону від 30 березня 1888 р.²⁶⁹ На їх основі з початку 90-х років XIX ст. у Львові почав діяти «Заклад зі страхування робітників від нещасних випадків на виробництві для Галичини і Буковини», який мав своє видання²⁷⁰.

Майнове страхування в основному було покладено на різні страхові товариства, які створювалися на приватному капіталі страхувачів і внесках страхувальників, але з дозволу держави.

Перші спроби заснування на Буковині (зокрема у Чернівцях) товариства страхування від пожеж належать до 1779 р. Але справжні страхові товариства зі страхування від пожеж почали діяти на Буковині з 1824 р., коли тут виникли «Перше австрійське страхове товариство» і філіал Трієстського товариства «Aziende Assicuratrice»²⁷¹. У 1844 р. на Буковині було 3 страхових товариства, у 1861 р. – 9, до 1871 р. їх кількість зросла до 17 як філіалів австрійських, угорських, зарубіжних. Серед них 2 страхових товариства – від граду і кілька – від пожеж, інших філіалів товариств майнового страхування з колоритними назвами (крім названих):

- Австрійське страхове товариство в Трієсті;
- «Європа». Акціонерне страхове товариство у Відні;
- Банк зі страхування від стихійних лих у Відні;
- «Етна». Страхове товариство у Відні;
- «Провіденція». Страхове товариство у Відні;

«Унгарія». Страхове товариство у Пресбурзі (нині Братислава. – Авт.);

Перше загальне угорське страхове товариство у Пешті;

Пештське страхове товариство;

Лейпцигське страхове товариство від пожеж;

«Австрійський фенікс» (Відень);

Краківське товариство зі страхування від пожеж у Кракові;

Загальне Галицьке страхове товариство у Львові;

Страхове товариство «Трансільванія».

Решта три філіали страхових товариств («Анкер» у Відні, «Остер гресгам» у Відні, «Хаза» у Пешті) страхували життя. У товариствах майнового страхування станом на 1871 рік діяло на Буковині 77 агентів, у філіалах страхування життя – 17 агентів²⁷². Тобто у краї уже сформувалася певна страхова система. Страхові суми зі страхування від граду досягли 2 млн. гульд., від падежу худоби і на транспорті – 16 млн. гульд. На значні суми уже страхувались великі будови і склади зерна – всього на понад 20 млн. фл. Пасивніше відбувалося страхування лісів, хоч вони горіли не раз. Приміром, у 1876 р. з усієї площі лісу на Буковині 483373 га застрахованими від пожежі було тільки 1363 га (0,28%), у т.ч. у північних повітах – 702 га²⁷³. Як зазначалося в офіційному виданні за 1871 рік, перше місце щодо страхування займав Православний релігійний фонд Буковини (за наказом з Відня) і великі приватні землевласники, друге – міська власність, «у той час як страхування у дрібних земельних власників трапляється лише як окремі винятки»²⁷⁴. Така ж приблизно ситуація зі страхуванням майна у дрібних господарствах залишалася в основному і в наступних десятиріччях, селяни до страхування свого майна від повеней, граду, пожеж, хвороб тварин і сільгоспкультур вдавалися рідко.

Але у краї продовжували відкриватися філії позакрайових страхових товариств. Впродовж 1873 – 1875 рр. у Чернівцях почали діяти агентства віденської фірми «Мінерва», бухарестської фірми «Дачія»²⁷⁵.

Оскільки провідні позиції у страхуванні, особливо у майновому, займали на Буковині позакрайові і навіть закордонні інституції, це викликало певне невдоволення у місцевих ділових колах. Газета «Вukowina» ремствувала у зв'язку з цим у 1862 р.: «Уже десять років йде мова про заснування у Чернівцях товариства зі страхування від пожеж. А де воно? У Чернівцях є 10 позакрайових агентств: 1) Перше загальноавстрійське; 2) Загальнотрієстське; 3) Reunione 4) Азієнда; 5) Піонер; 6) Перше Угорське; 7) Семигородське; 8) Краківське; 9) Лейпцигське; 10) Магдебурзьке. Через них неможливо заснувати власне страхове товариство. Вони існують тут роками, мають прибутки»²⁷⁶.

До складу керівництва місцевих філіалів страхових товариств від різних позакрайових фірм, як правило, входили і представники місцевих великих землевласників, фабрикантів, банкірів. Так, до складу правління філії «Австрійського страхового товариства у Чернівцях (центр – у Відні), що страхувало від граду, входили у 70-х роках ХІХ ст. поміщик Е. Табора з с. Репуженці, поміщик Вольфрам – з с. Топорівці, граф Луїс Логотетті – з Долішніх Шерівців, А. Гоян – з Жадови, д-р Й. Зотта – з Киселева. А очолював філію чернівецький банкір Соломон Ангаух²⁷⁷.

Оскільки стихійні лиха ніколи не вгавали, а при розширенні господарської діяльності збільшувалися шкоди від стихійних лих, це спонукало господарів до частішого страхування майна. Як констатовалося у одній з чернівецьких газет за 1891 р., «страхування майна у Краківському страховому товаристві з кожним роком розширюється. Страхують майно і нижчі класи населення»²⁷⁸.

1 травня 1900 р. страхове товариство «Unio Catolice» у Відні відкрило свій філіал у Чернівцях, страхувало нерухоме майно від пожеж і градобою²⁷⁹. У 1908 р. у Чернівцях відкрилася філія страхового товариства «Гізела» (за іменем архикнягині Гізели

Габсбург), яке у 1906 р. мало у країні забезпеченого капіталу на 176,2 млн. к.²⁸⁰

Окремо слід відзначити діяльність на Буковині східногалицьких страхових товариств, зокрема товариства «Дністер». Його засновано 9 грудня 1891 р. у Львові, розпочало свою діяльність 15 вересня 1892 р., зокрема зі страхування від пожеж та інших стихійних лих. Поширювало свою діяльність на Східну Галичину, з 1894 р. – також на 7 (з 1904 р. – на 8) повітів північної і центральної частини Буковини. Тобто діяло переважно в українських громадах (селах). Чернівецька філія перебувала у приміщенні «Руської каси», яку очолював С. Смаль-Стоцький. У 1896 р. товариство «Дністер» видало 39303 поліси на 22349892 фл. (кожен поліс вартував 568,6 фл.) у 2574 селах і містах 58 галицьких і 7 буковинських повітах. Отже, у кожному повіті було приблизно по 40 містечок і сіл ($2574:65=39,6$), охоплених страхуванням «Дністра», а у 7 повітах Буковини – у 277 громадах ($39,6 \times 7 = 277$). Якщо на кожен громаду, охоплену страхуванням «Дністра», припадало 15,2 страхового поліса ($39303 \div 2574 = 15,2$), то на 277 буковинських громад мало би припасти 4210,4 поліса ($15,2 \times 277 = 4210,4$) загальною страховою сумою ($568,6 \times 4210,4 = 2,394$) близько 2,4 млн. фл.)²⁸¹.

Отже, як підсумок: у 1896 р. 277 буковинських громад розрахунково були охоплені страхуванням від пожеж та інших стихійних лих страхового товариства «Дністер» на 2,4 млн. фл. Можна припускати, що ці два основні показники у практиці страхування на Буковині були меншими, але вони «здобуті» автором на основі тодішніх офіційних звітних даних цього товариства.

У 90-х рр. ХІХ ст. головним страховим агентом товариства «Дністер» був на Буковині Корнило Солобан²⁸², у Садгірському судовому повіті – Гришук – «знаний купець в Садагурі»²⁸³.

Краківське страхове товариство у Вашкіцях-над-Черемошем представляв у 1907 р. «за сумісництвом» громадський секретар Балощескул, за що й піддавався критиці у пресі²⁸⁴.

З початку ХХ ст. у Чернівцях, по вул. Великокучурівській, 22 (нині – Героїв Майдану) почала діяти філія львівської страхової компанії «Самопоміч рільнича». Про її не надто показну діяльність можна судити з того, що вона за травень 1908 р. виплатила своїм страхувальникам на Буковині 1,1 тис. к., а з початку діяльності – 22,6 тис. к.²⁸⁵

Мало на Буковині свою філію і львівське товариство «Взаїмних убезпечень», застрахувавши від стихійних лих, нещастя станом на кінець 1908 р. майно буковинських страхувальників приблизно на суму до 200 тис. к.²⁸⁶

Відшкодування врожаю, втраченого внаслідок стихійного лиха, страхові компанії обіцяли страхувальникам, орієнтуючись на місцевий ринок, зокрема у Чернівцях. Так, краківське «Товариство взаємного обезпечення» обіцяло у 1898 р. своїм застрахованим сільським господарям, продуцентам зерна за кожні 100 кг знищеного градом урожаю: пшениці – 16 крон (ринкова ціна 16,6 к.), жита – 12 к. (р.ц. – 13,4 к.), ячменю – 10 к. (р.ц. 14,0 к.), кукурудзи – 9 к. (р.ц. – 11,2 к.) і т.д.²⁸⁷

Станом на 1910 р. на Буковині діяло 24 страхові товариства в абсолютній більшості позакрайові філії – німецькі, австрійські, краківські, віденські, нью-йоркські, бельгійські та ін.²⁸⁸ «А сих товариств, які розтягнули свою діяльність на цілу Галичину і Буковину, є велика сила, – писала газета «Народний Голос». – Є тут всякі: жидівські, німецькі, італійські, угорські, американські і ще бог знає які»²⁸⁹.

Певний час страхуванням урожаю від граду займалося на Буковині товариство «Meridionale» (Трієст) у Чернівцях. З 1912 р. посередництво на це страхування взяло на себе українське товариство «Карпатія», створене у Чернівцях 1 липня 1911 р. (директор – Лев Когут). До складу правління ввійшли відомі українські громадські діячі Буковини і Галичини. 1 вересня 1911 р. воно відкрило свою філію у Львові. Станом на кінець 1912 р. воно уклало 1260 страхувальних угод майже на 4 млн. к.

на Буковині і в Галичині. Однак через фінансову кризу в 1913 р. правління товариства «Карпатія» перебазувалося у Львів.²⁹⁰

Слід зазначити, що селяни рідко страхували врожай від граду не тільки тому, що це було дорого, але й тому, що позакрайові страхові товариства не завжди бажали «возитися» з дрібними страхувальниками. Та й крайова влада мало що робила у цьому напрямі. У грудні 1890 р. крайовий сейм розглянув проекти закону про обов'язкове страхування майна мешканців сільських громад від граду і пожеж і передав його у крайовий віділ (виконавчий орган крайового сейму) на доопрацювання. Доля його невідома²⁹¹.

Певна млявість крайової влади у захисті селянського майна простежувалася і у її ставленні до страхування від масового захворювання і падежу худоби. Хоч скотарство для значної частини населення краю було основою господарювання.

Оскільки все скотарство в Австрії було приватною справою (нею займалися в основному селяни, поміщики, великі орендарі), уряд вважав, що і захист, тобто страхування худоби, повинні забезпечувати самі продуценти шляхом створення з дозволу уряду відповідних кооперативних товариств з власним страховим капіталом. І у західних та центральних провінціях такі товариства до кінця ХІХ ст. в основному були створені. На Буковині подекуди дещо подібне створювали, але повільно. Міністерство внутрішніх справ Австрії у листі до Крайового управління Буковини 7 листопада 1904 р. рекомендувало створити окреме відомство зі страхування сільськогосподарського майна, у першу чергу худоби.

Це питання вивчали виконавчий комітет сейму і Крайова рада землеробства, після чого 15 травня 1905 р. обговорили на сесії сейму. Депутат Аурел Ончул запропонував заснувати таку крайову службу, яка страхувала б майно від пожеж і страхувала б худобу. Але нічого не створювалося. Міністерство внутрішніх справ знову у листі від 10 серпня 1905 р., тобто через 8 місяців, нагадувало Крайовому управлінню про своє розпорядження 1904

року і разом з міністерством сільського господарства надіслало примірний статут страхування молодняка ВРХ і коней, розроблений в одній із західних провінцій і затверджений урядом.

Лист і статут обговорили у Крайовому управлінні, передали у сейм, там обговорили, відправили на доопрацювання і у кінці 1905 р. він попав у сейм на ухвалення. Дуже прихильно про нього говорив доповідач Г. Флондор (великий поміщик), інші депутати, про особливу його важливість для страхування селянської худоби, а тому його необхідно ухвалити, практичну реалізацію доручити тільки-но створеному Крайовому банку (директор – Флоря Лупу).

За 1906 р. було створено тільки одне страхове товариство у Нових Іцканах (Пд. Буковина). Тому у новому листі з Відня 24 січня 1907 р. МВС Австрії знову нагадувало і запитувало Крайове управління Буковини: раз сейм схвалив закон про страхування худоби, то чому не створюються товариства? Це був не останній такий лист австрійського МВС до Крайового управління. З таким же запитом зверталось МВС до Крайового управління і у 1909 р., і у 1912 р., і у 1913 р.²⁹²

Чому при загальному суворій державній виконавчій дисципліні у Габсбурзькій імперії такою була неувага провінційної влади до розпорядження МВС, якому безпосередньо підпорядковувалося Крайове управління Буковини? Є, принаймні, два пояснення.

Перше. Оскільки мова йшла про створення не державних об'єднань, а громадських, то МВС не наказувало, а рекомендувало створити такі страхові товариства. У такому випадку підпорядкована провінційна структура, виходячи з місцевих інтересів, могла виконувати, а могла і не виконувати рекомендацію.

Друге. Такий місцевий інтерес був. На Буковині у попередні десятиліття було відкрито значну кількість (станом на 1910 р. – 24) позакрайових і навіть іноземних філіалів страхових компаній. При їх відкритті і формуванні їхніх місцевих правлінь

обов'язково повинен був входити хтось з місцевих представників крайової «еліти»: великі землевласники, банкіри, фабриканти, судді, держслужбовці, депутати та інші. Очевидно, вони мали там якийсь інтерес і не були зацікавлені у створенні собі нових конкурентів – крайових (місцевих) страхових товариств.

Тільки у 1910 р. у Чернівцях з дозволу МВС Австрії було опубліковано «Статут зі страхування великої рогатої худоби і коней», за яким дозволялося створювати на власний кошт приватні страхові товариства²⁹³.

Проте і після цього ще спостерігалася певна пасивність. Як писала у червні 1912 р. газета «Нова Буковина», «у нашого селянина поля мало, так що одинокою єго надією в господарстві то є худобинка, коло котрої він ходить, статкує (старанно доглядає. – Авт.) і береже як ока в голові». Але якщо нема держаного страхування худоби, то «видко, що нашим селянам нічого иньшого не остається, як самим братися за основанє асекураційних (страхових. – Авт.) спілок на худобу»²⁹⁴.

Нарешті у 1912 р. було дозволено створити у Чернівцях товариство зі страхування худоби. У його складі повинно було бути не менше 30 власників худоби, які володіли не менше, як 100 головами великої рогатої худоби. Для заснування такого товариства міністерство сільського господарства Австрії виділило Крайовій раді агрокультури Буковини 9 тис. к. на 1911 – 1912 рр.²⁹⁵

Орієнтуючись на затверджений статут, кожна група власників худоби, яка хотіла створити страхове товариство, мусіла укласти відповідний статут свого товариства і направити на затвердження, що відбувалося нескоро і не завжди з позитивним результатом.

Ось як, приміром, намагалися оформити своє страхове товариство селяни с. Глибока, написавши 2.02.1912 р. звернення до Крайового управління і приклавши проект статуту майбутнього товариства (все українською мовою).

«Високе ц[ісарсько] к[оролівське] Правительство крайове!

Підписані громадяне з Глибокої повіт Серет (нині – Глибоцький р-н Чернівецької обл.), видячи часті великі страти (втрати. – Авт.) в господарстві, які поносять (яких зазнають. – Авт.) многі так багаті як і бідні господарі хлібороби через несподівані нещасливі випадки при хові (вирощенні. – Авт.) худоби, наміряють основати для громади Глібока і околишних сіл стоваришене під назвою «Товариство для взаїмного обезпеченя (страхування. – Авт.) худоби і коней в Глібоці з осідком в Глібоці.

Підписані посідають (володіють. – Авт.) відповідно до постанов статуту §33 100 штук рогової худоби до обезпеченя.

Глібока 2 лютого 1912 р.»

Підписали: 30 чол.

Прикладено статут товариства.

Окремі положення з нього:

Не можуть бути прийняті у страхове товариство ті, хто погано поводить ся з худобою, недостатньо годують, перенапружують у роботі, ті, у кого хвора худоба, або покусана диким звіром, а рани ще не зажили. Не страхуються телята до 3 місяців віку, а лошата – до 6 місяців, худоба старше 15 років, коні вартістю до 100 крон. За застрахованого коня вартістю 700 крон у разі шкоди виплачується повна його вартість; за іншу через рік застрахування – 80% відшкодування.

Не виплачується відшкодування:

- а) у разі загальної пошесті;
- б) якщо худоба загине на війні або під час інших (збройних) заворушень;
- в) якщо власник худоби зазнає шкоди з власної вини;
- г) якщо власник у разі хвороби застрахованої худоби не покличе ветеринарного лікаря.

Старанно укладений, відповідно до надісланих зразків 44-сторінковий статут омріяного товариства глибочан був повернутий з Відня для переробки. Можливо, тому, що був надрукований рутенською (українською), а не

«загальнозрозумілою» німецькою мовою ²⁹⁶. Такі випадки траплялися і в інших селах зі страхуванням селянської худоби. Поміщики, великі орендарі, скотопромисловці страхували свою худобу у різних позакрайових страхових фірмах. Селяни ж через своїх сеймових депутатів, через петиції в сеймі, особливо шляхом численних резолюцій на народних вічах впродовж десятиліть домагалися державного (навіть примусового), але дешевого страхування худоби, іншого майна. Чому за примусове? Бо хвороба худоби у одного господаря переносилася на худобу сусіда, так само пожежа в одному селянському господарстві не раз переносилася вітром на сусідні хати. Селяни були не проти страхування, але щоб воно було дешевше. Сподівалися, що державне якраз і буде дешевшим.

Депутат крайового сейму Антон Кохановський у жовтні 1890 р. вніс у крайовому сеймі пропозицію про примусове страхування у сільських громадах майна від пожеж і градобою. Сейм розглядав це питання, але остаточне рішення було за Віднем ²⁹⁷.

У звіті Крайової ради агрокультури за 1903 р. констатовалося, що впродовж року неодноразово поступали пропозиції від різних сільськогосподарських – товариств про необхідність запровадження загального державного страхування худоби. Всі вони передані у сейм ²⁹⁸.

На вічі у Заставні 11 вересня 1907 р. селяни домагалися запровадження державного страхування худоби ²⁹⁹. На вічі у с. Лужанах і с. Витилівці 16 серпня 1908 р. селяни в ухваленій резолюції вимагали впровадження державного страхування від різних стихійних лих ³⁰⁰.

Того ж місяця серпня, але 28, 1908 р. на вічі у с. Кулівцях з участю представників із сусідніх сіл Репуженців, Хрещатика, Василева в ухваленій резолюції вимагалось ввести примусове державне страхування від пожеж, градобою, а також страхування худоби ³⁰¹.

Ідея державного страхування худоби обстоювалося і у газеті «Народне Богатство» у номері за 19 серпня 1909 р. – орган «Союзу руских хліборобських спілок на Буковині «Селянська каса»³⁰².

Отже, впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на Буковині здійснювалася значна робота з ознайомлення і впровадження у практику системи страхування майна від стихійних лих, худоби – від хвороб і падежу. У першу чергу це стосувалося великих господарств, власники яких усвідомили значення компенсації великих втрат від стихійних лих (страхового відшкодування) при незрівнянно нижчій сплаті страхових внесків.

Дещо розширилося страхування майна і у селянських господарствах, зокрема заможних, почасти середніх. Але недостатньо. Як констатувалося у газеті «Нова Буковина» у 1912 р., «ще й тепер можна знайти села, де люди про забезпеченє (страхування. – Авт.) нічого не чували», особливо про страхування від градобою. І причина не тільки в тому, що селянин не хотіли «дурно» платити, але і в тому, що великі страхові компанії не хотіли приймати дрібні селянські внески³⁰³.

Сприяння місцевої буковинської еліти, особливо владної, заснуванню і домінуванню позакрайових філій страхових компаній привело до витіснення місцевих страхових товариств, які ближче стояли до місцевих господарів і могли охопити страхуванням майна, худоби значно більше селянства краю, надавши йому певну економічну підтримку.

Таку корисливу поведінку до деякої міри сповідує нині олігархія України. Прибравши у свій час за копійки основні галузі виробництва, а також зовнішню торгівлю, вона зацікавлена нині у першу чергу у збуті ввезеного нею іноземного товару і не зацікавлена у розвитку тих галузей виробництва в Україні, які чинять конкуренцію цим ввезним товарам. Звідси одна з причин безробіття. Це поведінка компрадорської, непатріотичної буржуазії відсталих країн, яка заради своїх корисливих інтересів гальмує вітчизняне виробництво. В Україні вона вже знищила (як ті шкідники, про які йшлося) цілі галузі промисловості.

Примітки

¹ Kaindl R.F.=Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005; Його ж. Geschichte der Bukowina. Dritte Abschnitt. – Czernowitz, 1898; Його ж. Żuczka. – Czernowitz, 1900; Його ж. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: «Молодий буковинець», 2000; Раймунд Фрідріх Кайндль. Розвідки з нагоди 150-ліття від дня народження. Упорядкування С.Осачука та О.Добржанського; за ред. С.Осачука. – Чернівці: Книги XXI, 2016.

² Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899.

³ Die Entwicklung der Land – und Forstwirtschaft und ihrer Industrie, sowie der Jagd und Fischerei im Herzogtume Bukowina seit dem Jahre 1848. – Wien, 1901.

⁴ Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство / Пер. з нім. Ф.С. Андрійця, А.Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004; Козак К., Фішер Е. Краєзнавство Буковини / Пер. з нім. Я. Медвідя. – Чернівці: Золоті литаври, 2006; Фольклористична монографія українців Сучавського повіту та румунів Чернівецької області. – Сучава, 2011–2012.

⁵ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000.

⁶ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО).

⁷ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904; Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. Czernowitz. Anhänge zu den stenographischen Protokollen des Bukowinen Landtages 1903. Anhang XVII.

⁸ Sammlung der Landes-Gesetze für das Herzogtume Bukowina. – Czernowitz, 1877. – Band II.

⁹ Statistische Jahrbuch des k.k. Ackerbau-Ministerium für das Jahr 1876. Zweite Heft. Forst – und Jagd – Statistik. – Wien, 1877; Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr [1902-1911]. – Czernowitz.

¹⁰ Wassilko N. Rechenschafts – Bericht des Abgeordneten Nikolai V. Wassilko über seine Thätigkeit im Reichsrath und Landtage in den Jahren 1898 bis inkl. 1900. – Czernowitz, 1901.

¹¹ Преса: «Буковина», «Руска Рада», «Селянин», «Хлібороб», «Громадянин», «Нова Буковина», «Народний Голос», «Bukowina», «Czernowitzer Zeitung», «Bukowiner Rundschau», «Volkspreste», «Czernowitzer Tagblatt», «Bukovina» та ін.

¹² Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von... – С. 30, 31.

¹³ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 95.

¹⁴ Bukowina. – 1862. – 28. August, 5. Dezember.

¹⁵ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für das Periode von Jahre 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – S. 128 – 129.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Bukowina. – 1865. – 12. Juli.

¹⁸ Hauptbericht... – S. 134, Bukowina. – 1865. – 12. Juni.

¹⁹ Там само; Bukowina. – 1865. – 19. Juni.

²⁰ Там само.

²¹ Bukowina. – 1865. – 31. Dezember.

²² Bericht des Bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamthätigkeit seit 1. November 1865 bis Ende Oktober 1866. – Czernowitz, 1866. – S. 20.

-
- ²³ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 2868. – Арк. 66 – 85.
- ²⁴ Bukowina. – 1865. – 14. Juni.
- ²⁵ Bukowina. – 1865. – 5., 22. November.
- ²⁶ Bericht des Bukowinaer... – S. 21; Hauptbericht und Statistik... – S. 6.
- ²⁷ Bukowina. – 1865. – 10. November.
- ²⁸ Bukowina. – 1865. – 26. November.
- ²⁹ Bukowina. – 1865. – 1., 17. Dezember.
- ³⁰ Bukowina. – 1865. – 31. Dezember.
- ³¹ Там само.
- ³² Bukowina. – 1865. – 29. Dezember.
- ³³ Hauptbericht und Statistik... – S. 6; Die Entwiecklung der Land- und Forstwirtschaft... im Herzogtume Bukowina seit dem Jahre 1848. – Wien, 1901. – S. 18.
- ³⁴ Berichte des Bukowinaer... – S. 13.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Die österreichish – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 164, 166.
- ³⁷ Bukowina. – 1865. – 1. November.
- ³⁸ Bukowina. – 1865. – 1, 5, 17. November. 20., 24., 29. Dezember.
- ³⁹ Hauptbericht und Statistik... - S. 96.
- ⁴⁰ Bukowina. – 1865. – 24. Dezember.
- ⁴¹ Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1880. – Czernowitz [1880]. – S. 58.
- ⁴² Вказ. праця. – С. 59.
- ⁴³ Вказ. праця. – С. 62 – 63.
- ⁴⁴ Вказ. праця. – С. 62 – 63.
- ⁴⁵ Bericht des Bukowinaer Landesausschusses... – S. 21.
- ⁴⁶ Bukowinaer Haus-Kalender... – S. 63 64.
- ⁴⁷ Споконвічна українська земля. – Зб. док. і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1990. – Док. № 70. – С. 126 – 127.
- ⁴⁸ Споконвічна українська земля... – Док. № 68, 70, 71, 72, 73. – С. 124 – 131.
- ⁴⁹ Bukowinaer Haus-Kalender... – S. 63, 64.
- ⁵⁰ Hauptbericht und Statistik... – S. 64.
- ⁵¹ Hauptbericht und Statistik... – S. 68 – 77.
- ⁵² Mitteilungen des Vereines für Landeskultur im Herzogtume Bukowina. – Czernowitz, 1878. - № 8 – 10. – S. 78.
- ⁵³ Die Entwicklung... – S. 18.
- ⁵⁴ Цит. за: Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 112.
- ⁵⁵ Боротьба трудящих Північної Буковини роти соціального і національного гноблення у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Зб. док. і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1979. – С. 101 – 105.
- ⁵⁶ Буковина. – 1904. – 14 серпня, 12 жовтня; 1905. – 12 березня.
- ⁵⁷ Буковина. – 1905. – 12, 15 лютого.
- ⁵⁸ Народне Богатство. – 1908. – 17 липня.
- ⁵⁹ Буковина. – 1908. – 24 червня, 8 липня.
- ⁶⁰ Буковина. – 1908. – 10 липня.
- ⁶¹ Буковина. – 1908. – 24 червня.
- ⁶² Буковина. – 1908. – 25, 27 вересня; 18 листопада.
- ⁶³ Буковина. – 1908. – 25 грудня.
- ⁶⁴ Буковина. – 1909. – 11 травня.

-
- ⁶⁵ Буковина. – 1909. – 23 травня.
- ⁶⁶ Буковина. – 1909. – 19 вересня.
- ⁶⁷ Буковина. – 1908. – 24 червня, 8, 10, 12 липня.
- ⁶⁸ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtum Bukowina für das Jahr 1909. – Czernowitz, 1912. – S. 194.
- ⁶⁹ Буковина. – 1908. – 13 грудня; 1909. – 22 січня.
- ⁷⁰ Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 6. Mai.
- ⁷¹ Bucovina. – 1850. – 16. Febr., 20. März.
- ⁷² Czernowitzer Zeitung. – 1875. – 29. April.; Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995.– С. 67.
- ⁷³ Mitteilungen des Vereines ..., 1878. – № 6 und 7. – S. 69; Mitteilungen des Vereines... 1879. – № 6 und 7. – S. 59.
- ⁷⁴ Буковина. – 1907. – № 1.
- ⁷⁵ Чернівецький університет. – С. 67.
- ⁷⁶ Хлібороб. – 1911. – 20 квіт.
- ⁷⁷ Kaindl R. F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz ... – С. 30, 60, 71, 87-88.
- ⁷⁸ Bukowina. – 1862. – 20. Mai.
- ⁷⁹ Czernowitzer Zeitung. – 1892. – 10. Juli.
- ⁸⁰ Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 31. Juli; 1871. – 10. Juni.
- ⁸¹ Czernowitzer Zeitung. – 1876. – 27. Juni.
- ⁸² Czernowitzer Zeitung. – 1883. – 14. Juni.
- ⁸³ Czernowitzer Zeitung. – 1889. – 6., 11. Oktober.; 1890. – 1. Januar.
- ⁸⁴ Czernowitzer Zeitung. – 1889. – 3., 10., 13., 22., Sept.; 6., 11. Oktober.
- ⁸⁵ Bukowiner Rundschau. – 1890. – 18. Oktober.
- ⁸⁶ ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 29405. – Арк. 16.
- ⁸⁷ Bukowiner Rundschau. – 1893. – 30. Juli; Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1893. – Czernowitz [1894]. – S. 143-144.
- ⁸⁸ Буковина. – 1897. – 6, 27 червня.; 1898. – 23 березня.
- ⁸⁹ Wassilko N. Rechenschafts-Bericht des Abgeordneten Nicolai von Wassilko über seine Thätigkeit in Reichsrathe und Landtage in den Jahren 1898 bis incl. 1900. – Czernowitz, 1901. – S. 234; Буковина. – 1903. 5 квітня.
- ⁹⁰ Bukowiner landwirtschaftliche Blätter. – 1898. 20. Mai.
- ⁹¹ Буковина. – 1897. – 3 липня.
- ⁹² Буковина. – 1909. – 31 січня.
- ⁹³ Буковина. – 1902. – 25 червня.
- ⁹⁴ Православная Буковина. – 1903. – 14 августа.
- ⁹⁵ Буковина. – 1906. – 4 травня.
- ⁹⁶ Буковина. – 1908. – 24 липня.
- ⁹⁷ ДАЧО. – Ф. 3.– Оп. 1. – Спр. 10417. – Арк. 113-117.
- ⁹⁸ Буковина. – 1908. – 25 грудн.; 1909. – 1 жовтня.
- ⁹⁹ Буковина. – 1909. – 24, 28 січня.
- ¹⁰⁰ Буковина. – 1909. – 19 березня, 18 червня, 17 серпня.
- ¹⁰¹ Народний Голос. – 1911. – 14, 28 липня.
- ¹⁰² Нова Буковина. – 1912. – 13 жовтня.; Volkspresse. – 1911. – 15., 29. Juli; Народний Голос. – 1911. – 28 липня.
- ¹⁰³ ДАЧО. – Ф. 3.– Оп. 1. – Спр. 11491. – Арк. 43-46.
- ¹⁰⁴ Нова Буковина. – 1913. – 23 березня.
- ¹⁰⁵ Нова Буковина. – 1912. – 8 грудня.

-
- ¹⁰⁶ Народний Голос. – 1913. – 21, 28 лютого.; 14 березня.; 18 квітня.
- ¹⁰⁷ Народний Голос. – 1913. – 22 серпня.; ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 29653. – Арк. 2-8.
- ¹⁰⁸ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11164. – Арк. 83.
- ¹⁰⁹ Народний Голос. – 1913. – 13 липня.
- ¹¹⁰ Народний Голос. – 1913. – 26 вересня.; 3, 18, 24 жовтня.; 21 листопада.
- ¹¹¹ Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 23. Januar.
- ¹¹² Neue Folge. Österreichische Statistik. – Wien, 1916. – Band 13. – Heft 10. – S. 203.
- ¹¹³ Vorwärts. – 1914. – 7. März.
- ¹¹⁴ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 5519. – Арк. 12-97.
- ¹¹⁵ Vorwärts. – 1914. – 29. Juli.
- ¹¹⁶ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz ... – С. 43.
- ¹¹⁷ Буковина. – 1901. – № 61.
- ¹¹⁸ Буковина. – 1899. – 12 травня.
- ¹¹⁹ Kaindl R.F. Вказ. праця. – С. 279.
- ¹²⁰ Bukowina. – 1862. – 5 Oktober.
- ¹²¹ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 21257. – Арк. 3, 12 – 13.
- ¹²² Буковина. – 1898. – 21 жовтня; 1901. – Липень. - № 73.
- ¹²³ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 19729. – Арк. 24.
- ¹²⁴ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1905. – Czernowitz, 1906. – S. 155 – 156; Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів: „Вища школа”, 1980. – С. 31; Буковина. – 1901. – №57, 61.
- ¹²⁵ Mitteilungen des statischen Landesamtes des Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1910. – Heft XIV. – S. 94 – 95; Czernowitz, 1911. – Heft XV. – S. 112 – 113.
- ¹²⁶ Православная Русь. – 1909. – 20 августа; Буковина. – 1909. – 6 серпня.
- ¹²⁷ Буковина. 1909. – 12 жовтня.
- ¹²⁸ Народний Голос. – 1911. – 28 липня.
- ¹²⁹ Народний Голос. – 1911. – 26 грудня.
- ¹³⁰ Нова Буковина. – 1912. – 1 березня, 16 жовтня.
- ¹³¹ Нова Буковина. – 1912. – 3 травня; Народний Голос. – 1913. – 28 серпня.
- ¹³² ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11939. – Арк. 5; Народний Голос. – 1913. – 7, 12, 15, 21, 28 II; 18 IV; 14, 31 VIII; 12, 19, 26, 28 IX; 5 X; Нова Буковина. – 1913. – 26 II; 2 III.
- ¹³³ Народний Голос. – 1913. – 12, 19 вересня.
- ¹³⁴ Vorwärts. – 1914. – 7. März.
- ¹³⁵ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1; Спр. 11939. – Арк. 5; Оп. 4. – Спр. 5432. – Арк. 1.
- ¹³⁶ Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 13 I; 14, 17, 20, 21, 24 II; 1, 5, 14 III; 11, 22 IV; 6, 13, 29 V; 5, 6 VI.
- ¹³⁷ Буковина. – 2008. – 4 березня.
- ¹³⁸ Молодий буковинець. – 2018. – 16 серпня.
- ¹³⁹ Хлібороб. – 1019. – 5 червня.
- ¹⁴⁰ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz – С. 88, 100.
- ¹⁴¹ Cernowitzer Zeitung. – 1873.-26. Juli; 1888. – 17.Juli.
- ¹⁴² Буковина. – 1896. – 9 серпня; Bukowiner Rundschau. – 1896. – 21. August.
- ¹⁴³ Буковина. – 1895. – 26 вересня.
- ¹⁴⁴ Буковина. – 1896. – 30 жовтня; 1901. – 23 травня.
- ¹⁴⁵ Буковина. – 1908. – 8 липня.
- ¹⁴⁶ Буковина. – 1908. – 24 липня; 1909. – 11 квітня.
- ¹⁴⁷ Буковина. – Там само.

-
- ¹⁴⁸ Буковина. – 1909. – 29 червня, 2 липня, 4 серпня.
- ¹⁴⁹ Хлібороб. – 1911. – 5 жовтня; 1912. – 5 січня; Народний Голос. – 1911. – 26 травня.
- ¹⁵⁰ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11307. – Арк. 1, 19 - 24, 40 - 43.
- ¹⁵¹ Буковина. – 1906. – 27 липня.
- ¹⁵² Будна Н. «Градовий» відганяв град // Молодий буковинець. – 2018. – 21 червня.
- ¹⁵³ Die österreichisch-ungarische Monarchie ... – S. 473.
- ¹⁵⁴ Bukowina. – 1862. – 28. September; Mitteilungen des Vereines ... – Czernowitz. – 1876. – Mai. – N5. – S. 70.
- ¹⁵⁵ Буковина. – 1895. – 26 вересня; Ficker.A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien, 1875. – S. 22.
- ¹⁵⁶ Буковина. – 1909. – 6 квітня.
- ¹⁵⁷ Буковина. – 1909. – 11 квітня.
- ¹⁵⁸ Буковина. – 1909. – 1, 26 жовтня.
- ¹⁵⁹ ДАЧО. – Ф. – 3. – Оп.1. – Спр. 11307. – Арк. 19-24, 30-40.
- ¹⁶⁰ Kaindl R. F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz ... – С. 107, 191.
- ¹⁶¹ Czernowitzer Zeitung. – 1877. – 6. Juni.
- ¹⁶² Буковина. – 1906. – 19 березня.
- ¹⁶³ Буковина. – 1906. – 4 липня.
- ¹⁶⁴ Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde=Буковина. Загальне краєзнавство / Пер. з нім. Ф.С. Андрійця, А.Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – С. 76, 121; Фольклористична монографія українців Сучавського повіту та румунів Чернівецької області. – Сучава, 2012. – С. 394.
- ¹⁶⁵ Буковина. – 1906. – 17 квітня.
- ¹⁶⁶ Буковина. – 1890. – 22 травня.
- ¹⁶⁷ Czernowitzer Zeitung. – 1892. – 1. Mai.
- ¹⁶⁸ Bukowiner Rundschau. – 1894. – 15. Juli.
- ¹⁶⁹ Буковина. – 1898. – 8 травня.
- ¹⁷⁰ Буковина. – 1903. – 3 червня.
- ¹⁷¹ Буковина. – 1903. – 3 червня; Volkspresse. – 10. Mai.
- ¹⁷² Volkspresse. – 1904. – 30. Juli.
- ¹⁷³ Volkspresse. – 1905. – 16. September.
- ¹⁷⁴ Буковина. – 1906. – 9 листопада.
- ¹⁷⁵ Буковина. – 1906. – 25 листопада.
- ¹⁷⁶ Буковина. – 1895. – 27 квітня.
- ¹⁷⁷ Буковина. – 1906. – 24 серпня.
- ¹⁷⁸ Буковина. – 1906. – 19 серпня.
- ¹⁷⁹ Буковина. – 1909. – 6 серпня.
- ¹⁸⁰ Буковина. – 1906. – 5 серпня.
- ¹⁸¹ Bukowina. – 1865. – 28. April.
- ¹⁸² Буковина. – 1889. – 12 вересня.
- ¹⁸³ Буковина. – 1897. – 1, 23 вересня.
- ¹⁸⁴ Буковина. – 1906. – 28 травня, 11, 13 липня.
- ¹⁸⁵ Буковина. – 1906. – 5 серпня.
- ¹⁸⁶ Буковина. – 1906. – 12 вересня.
- ¹⁸⁷ Буковина. – 1906. – 26 вересня.
- ¹⁸⁸ Буковина. – 1906. – 9 грудня.
- ¹⁸⁹ Буковина. – 1906. – 25 грудня.
- ¹⁹⁰ Буковина. – 1906. – 4 листопада.
- ¹⁹¹ Die Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft... – S. 68.

-
- ¹⁹² Czernowitzer Zeitung. – 1882. – 1. April.
- ¹⁹³ Буковина. – 1895. – 22 вересня.
- ¹⁹⁴ Буковински Вјдомости. – 1897. – 25 июля.
- ¹⁹⁵ Hauptbericht und Statistik ... – S. 62.
- ¹⁹⁶ Буковина. – 1897. – 28 травня.
- ¹⁹⁷ Буковина. – 1897. – 2 вересня; 1903. – 25 листопада.
- ¹⁹⁸ Буковина. – 1906. – 12 грудня.
- ¹⁹⁹ Гуйванюк М.Р. Січковий рух у Галичині й Буковині (1900 – 1914 pp.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 227 – 228.
- ²⁰⁰ Гуйванюк М.Р. Вказ. праця. – С. 223 – 227.
- ²⁰¹ Kaindl R. F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz ... – С. 12 – 13; Czernowitzer Zeitung. – 1862. – 11. Februar.
- ²⁰² Czernowitzer Zeitung. – 1862. – 14. Januar; 6, 11. Februar.
- ²⁰³ Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 18., 27. Februar.
- ²⁰⁴ Czernowitzer Zeitung. – 1895. – 10. Februar; 1898. – 19. Februar.
- ²⁰⁵ Mitteilungen des statistischen Landesamtes ..., 1899. – VII. Heft. – S. 72 – 75. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates... 1907. – S. 20.
- ²⁰⁶ Romstorfer C.A., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihre Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das öösterreichische Staatgebiet. – Wien, 1887. – S. 26.
- ²⁰⁷ Буковина. – 1909. – 26 травня.
- ²⁰⁸ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. – Czernowitz. – S. 221; Hauptbericht und Statistik... – S. 62.
- ²⁰⁹ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 20329. – Арк. 3 – 7.
- ²¹⁰ Руска Рада. – 1900. – №40.
- ²¹¹ Die Entwicklung... – S. 68.
- ²¹² ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 20329. – Арк. 7.
- ²¹³ Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини ХІХ – на початку ХХ: історико-демографічний нарис. – Чернівці: «Прут», 2002. – С. 211.
- ²¹⁴ Буковина. – 1908. – 16 грудня; Громадянин. – 1909. – 23 лютого.
- ²¹⁵ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 9879. – Арк. 1 – 13.
- ²¹⁶ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 8839. – Арк. 38.
- ²¹⁷ Народна Рада. – 1904. – 20 травня.
- ²¹⁸ Буковина. – 1907. – 18 вересня.
- ²¹⁹ Буковина. – 1907. – 4 вересня.
- ²²⁰ Буковина. – 1907. – 27, 29 грудня.
- ²²¹ Буковина. – 1908. – 29 липня.
- ²²² Буковина. – 1908. – 19, 21, 28 серпня; 6, 9 вересня; 18 жовтня.
- ²²³ Буковина. – 1909. – 9 жовтня.
- ²²⁴ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11143. – Арк. 38.
- ²²⁵ Народний Голос. – 1913. – 28 лютого.
- ²²⁶ Народний Голос. – 1913. – 19 вересня.
- ²²⁷ Ботушанський В.М. Вказ. праця. – С. 272.
- ²²⁸ Kaindl R. F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz ... – С. 84.
- ²²⁹ Kaindl R. F. Вказ. праця. – С. 96; Bucovina. – 1849. – 13. April.
- ²³⁰ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 108 – 109.
- ²³¹ Sammlung des Landes – Gesetze für das Herzogtum Bukowina. – Cernowitz, 1877. – Band II. – S. 112.
- ²³² Czernowitzer Zeitung. – 1875. – 5 Januar; 1876. – 1. September; 1877. – 19. September.

-
- ²³³ Mitteilungen des Vereines ... – Czernowitz, 1877. – Juli. – № 7.
- ²³⁴ Mitteilungen des Vereines ... – Czernowitz. – 1878. – Mai. – № 5.
- ²³⁵ Mitteilungen des Vereines ... – Czernowitz. – 1880. – Julie-April. – № 7-8.
- ²³⁶ Буковина. – 1900. – Жовтень. – № 121.
- ²³⁷ Буковина. – 1901. – Липень. – № 80; 1902. – № 2.
- ²³⁸ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der dritten Session der neunten Wahlperiode. 1901. – Czernowitz. – S. 508, 603; Буковина. – 1901. – № 82.
- ²³⁹ Буковина. – 1901. – 14 вересня.
- ²⁴⁰ Там само.
- ²⁴¹ Ботушанський В. Вказ. праця. – С. 67.
- ²⁴² Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtum Bukowina für das Jahr 1904. - Czernowitz, 1905. – S. 22; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. ... – S. 276; Bukowina. – 1862. – 23. November.
- ²⁴³ Tätigkeitsbericht... für das Jahr 1905. – Czernowitz, 1906. – S. 72 – 73.
- ²⁴⁴ Stenographische Protokolle... 1903. – S. 634; 1904. – S. 57; Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates ... für das Jahr 1903. – Czernowitz, 1904. – S. 62.
- ²⁴⁵ Хлібороб. – 1907. – 25 листопада.
- ²⁴⁶ Stenographische Protokolle... 1903. Anhänge. – S. 634; ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 2840. – Арк. 1 -6, 15, 475 – 476.
- ²⁴⁷ Stenographische Protokolle... 1903. – S. 634;
- ²⁴⁸ Hauptbericht und Statistik ... – S. 141.
- ²⁴⁹ Bukowina. – 1862. – 16. Januar.
- ²⁵⁰ Protokolle der Plenarsitzungen der Bukowiner Handels – und Gewerbekammer vom 11. November 1876. – S. 11.
- ²⁵¹ Mitteilungen des Vereines ... Czernowitz, 1877. – Juli. – № 7.
- ²⁵² Bukowiner Rundschau. – 1892. – 15. Dezember.
- ²⁵³ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates... für das Jahr 1903. – S. 62.
- ²⁵⁴ Буковина. – 1900. – № 115.
- ²⁵⁵ Народне Богатство. – 1909. – 19 серпня.
- ²⁵⁶ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates ... für das Jahr 1911. – 28, 68.
- ²⁵⁷ Громадянин. – 1910. – 20 лютого; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 314 – 315; Бауэр О. Борьба за землю. – Ленинград, 1926. – С. 123.
- ²⁵⁸ Stenographische Protokolle... 1904. – S. 237; Буковина. – 1904. – 2 листопада.
- ²⁵⁹ Die Entwicklung ... – S. 195 – 200.
- ²⁶⁰ Statistischer Jahrbuch des k.k. Ackerbau – Ministerium für das Jahr 1876. Zweite Heft. Forst – und Jagd – Statistik. – Wien. 1877. – S. 161 – 165.
- ²⁶¹ Die Entwicklung... – S. 187 – 198.
- ²⁶² Буковина. – 1892. – 21 листопада.
- ²⁶³ Буковина. – 1904. – 31 січня.
- ²⁶⁴ ДАЧО. – Ф. 3. – ОП. – Спр. 9888. – Арк. 1.
- ²⁶⁵ Буковина. – 1908. – 21 серпня.
- ²⁶⁶ Буковина. – 1908. – 14 жовтня.
- ²⁶⁷ Народний Голос. – 1913. – 19 вересня.
- ²⁶⁸ Народний Голос. – 1913. – 26 вересня.
- ²⁶⁹ Государственное страхование рабочих. Австрийское законодательство по страхованию рабочих от несчастных случаев и от болезней. №1. – С. Петербург, 1905. – С. 3 – 14.

-
- ²⁷⁰ Bericht der Arbeiter – Unfall – Versicherungs – Anstalt für Galizien und die Bukowina in Lemberg. – Lemberg, 1910.
- ²⁷¹ Kaindl R. F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 87.
- ²⁷² Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – S. 338 – 339; Czernowitzer Zeitung. – 1870. – 2. Dezember.
- ²⁷³ Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbau-Ministerium für das Jahr 1876. Zweite Heft. Forst – und Jagd-Statistik. – Wien, 1877. – S. 71.
- ²⁷⁴ Hauptbericht... – S. 339.
- ²⁷⁵ Czernowitzer Zeitung. – 1875. – 4. Februar.
- ²⁷⁶ Bukowina. – 1862. – 28. September.
- ²⁷⁷ Czernowitzer Zeitung. – 1873. – 29. April.
- ²⁷⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1891. – 29. August.
- ²⁷⁹ Буковина. – 1900. – 7 травня.
- ²⁸⁰ Буковина. – 1908. – 28 лютого.
- ²⁸¹ Буковина. – 1895. – 8 лютого, 12 травня; 1903. – 17 травня; 1904. – 27, 29 квітня; 1909. – 26 березня; Селянин. – 1897. – январь-февраль; Галичина, Буковина, Угорская Русь // Украинская жизнь. – М.: Задруга, 1915. – С. 200; Нова Буковина. – 1912. – 31 травня.
- ²⁸² Буковина. – 1896. – 16 травня.
- ²⁸³ Буковина. – 1995. – 19 грудня.
- ²⁸⁴ Буковина. – 1907. – 25 серпня.
- ²⁸⁵ Буковина. – 1908. – 7 червня.
- ²⁸⁶ Буковина. – 1909. – 5 січня.
- ²⁸⁷ Österreichisches statistisches Handbuch. – Wien. – 1902. – S. 150 – 151; Буковина. – 1898. – 17 квітня.
- ²⁸⁸ Mittelman H. Handels – und Gewerbe Adressbuch der Landeshauptstadt Czernowitz. – Czernowitz, 1911/1912. – S. 56.
- ²⁸⁹ Народний Голос. – 1911. – 8 червня.
- ²⁹⁰ Галичина, Буковина, Угорская Русь... – С. 200; Народний Голос. – 1911. – 8 червня, 7 липня, 1 вересня; Нова Буковина. – 1912. – 31 травня; 1913. – 18 травня.
- ²⁹¹ Буковина. – 1890. – 18 грудня.
- ²⁹² ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 21247. – Арк. 1 – 4, 16, 18, 48 – 49, 74, 115, 165, 177; Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1906. – Czernowitz, 1907. – S. 34.
- ²⁹³ Statuten des Rindvieh – und Pferdeversicherungsvereines auf Gegenseitigkeit. – Czernowitzer, 1910.
- ²⁹⁴ Нова Буковина. – 1912. – 21 червня.
- ²⁹⁵ Хлібороб. – 1912. – Червень.
- ²⁹⁶ ДАЧО. – Ф. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 28053. – Арк. 1 – 25.
- ²⁹⁷ Буковина. – 1890. – 6 листопада, 18 грудня; – Czernowitzer Zeitung. – 1890. – 31. Oktober.
- ²⁹⁸ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates ... für das Jahr 1903. – Czernowitz, 1904. - S. 41.
- ²⁹⁹ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 9888. – Арк. 1.
- ³⁰⁰ Буковина. – 1908. – 19 серпня.
- ³⁰¹ Буковина. – 1908. – 18 вересня.
- ³⁰² Народне Богатство. – 1909. – 19 серпня.
- ³⁰³ Нова Буковина. – 1912. – 31 травня, 21 червня.

Наукове видання

Василь Мефодійович Ботушанський

У суворих обіймах матінки-природи

(Стихійні лиха та їхній вплив на соціально-економічне становище
буковинського селянства у ХІХ – на початку ХХ ст.)

Комп'ютерний набір:

Чайка Г.В., Чайка С.А.

Папір офсетний. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 6,27. Зам. № 37. Тираж 200 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544